
This is the **published version** of the article:

Tous Prieto, Francesc; Badia, Lola, dir. La forma proverbi en l'obra de Ramon Llull : una aproximació. 2010. 47 p.

This version is available at <https://ddd.uab.cat/record/102018>

under the terms of the license

LA FORMA PROVERBI EN L'OBRA DE RAMON LLULL: UNA APROXIMACIÓ

Francesc Tous Prieto

Treball fi de màster

Màster en Estudis Avançats i Aplicats en Llengua i Literatura Catalanes

Universitat de Barcelona – Universitat Autònoma de Barcelona

Setembre, 2010

Directora: Lola Badia Pàmies

ÍNDEX

0. ADVERTIMENT PREVI	3
1. INTRODUCCIÓ: L'«ARBRE EXEMPLIFICAL» I L'ADVENIMENT DEL PROVERBI	5
2. LES FORMES SENTENCIOSES: EL PROVERBI I LES FORMES QUE S'HI RELACIONEN	9
3. LES FORMES SENTENCIOSES A LA FASE QUATERNÀRIA	12
4. LES FORMES SENTENCIOSES A LA FASE TERNÀRIA I A LA FASE POSTARTÍSTICA	14
4.1. COL·LECCIONS DE PROVERBIS	15
4.2. OBRES SOBRE L'AMÀNCIA	15
4.3. OBRES DE CARÀCTER CIENTÍFIC, TÈCNIC O LÒGIC	17
4.4. OBRES DE CARÀCTER APOLOGÈTIC	21
4.5. OBRES HOMILÈTIQUES	24
5. FORMA I FUNCIO DELS PROVERBIS	28
5.1. EL CAMÍ OBERT PER L'«ARBRE EXEMPLIFICAL»	29
5.2. ELS <i>PROVERBIS DE RAMON</i>	30
5.3. ELS <i>MIL PROVERBIS</i>	34
5.4. ELS «PROVERBIS DE LA RETÒRICA NOVA» I ELS <i>PROVERBIS D'ENSENYAMENT</i>	35
6. CONCLUSIONS I PERSPECTIVES D'ESTUDI	38
BIBLIOGRAFIA CITADA	43

0. ADVERTIMENT PREVI

Aquest treball, associat al mòdul Iniciació a la recerca i treball fi de màster del Màster en Estudis Avançats i Aplicats de Llengua i Literatura Catalanes de la Universitat de Barcelona i la Universitat Autònoma de Barcelona, s'ha dut a terme amb l'ajut de la beca FPI BES-2009-015667 i en el si del projecte CODITECAM II, FFI2008-05556-C03-01 dirigit per Lola Badia, ambdós del Ministeri de Ciència i Innovació.

Des del punt de vista de l'aproximació a l'obra de Llull, l'adscripció a aquest projecte, dins del qual s'emmarquen algunes de les activitats del Centre de Documentació Ramon Llull de la Universitat de Barcelona (CDRL, <http://cdocllull.narpan.net/>), implica l'assumpció del marc de referència metodològic desenvolupat pels investigadors associats al CDRL, bona part del qual inspira la configuració de la Base de Dades Ramon Llull (LlullDB, <http://orbita.bib.ub.es/llull/>), creada i dirigida per Anthony Bonner, i coordinada per Lola Badia i Albert Soler. Els trets principals que caldria mencionar són, en primer lloc, l'ús del catàleg Bonner (Bo), mitjançant el qual s'ordenen les obres autèntiques de Llull (consultable a la secció «Obres» de la LlullDB, on també es donen les equivalències amb altres catàlegs existents). La singularitat d'aquest catàleg consisteix en què no es tracta d'un simple llistat de les obres de Ramon Llull ordenades cronològicament, sinó que és un intent d'organitzar-les segons un model comprensiu que tingui en compte l'evolució del pensament de l'escriptor mallorquí. Per això, tots els ítems del catàleg comencen per un nombre romà (I, II, III i IV) que indica la pertinença d'una obra a una fase determinada de la producció lul·liana. La divisió, proposada i desenvolupada per Anthony Bonner a partir d'alguns estímuls provinents de l'obra d'estudiosos precedents, es concreta d'aquesta manera:

- 1. Etapa preartística (1271-1274).** Abans de la sistematització de l'Art, Ramon treballa en la *Lògica del Gatzell* i en el *Llibre de contemplació en Déu*, obra monumental que conté la major part dels elements fonamentals del pensament de Llull.
- 2. Primera fase de l'Art (1274-1289).** L'*Art abreujada d'atrotar veritat*/Ars compendiosa inveniendi veritatem fixa per primer cop les Figures i els Alfabetes del mètode de Ramon: és l'obra central del «primer cicle» d'aquesta fase. En el «segon cicle» Llull reelabora el sistema al voltant de l'*Art demostrativa* (1283). L'Art de la primera fase s'anomena també «quaternària» perquè algunes sèries de principis es presenten com a múltiples de quatre (agrupacions de fins a setze principis).
- 3. Segona fase de l'Art (1290-1308).** L'*Ars inventiva veritatis* fixa els principis en divuit i els presenta en dues sèries de nou (la denominació de «fase ternària» l'ha inspirada el submúltiple menor d'aquestes xifres). Llull va consolidant aquesta nova proposta amb la *Taula general* (1294) i l'*Arbre de ciència* (1295-1296), fins l'*Art general última* (1305-1308) i l'*Art breu* (1308).
- 4. Etapa postartística (1308-1315).** Llull centra la seva atenció en la formulació d'una «nova» lògica, expressada en una sèrie d'opuscles polèmics, sobretot durant l'estada a

París de 1309-1311. Després d'haver estat escoltat al concili de Vienne, va continuar produint obres a Mallorca, a Sicília i a Tunis¹.

Cal tenir present aquest esquema per seguir les consideracions fetes en aquest treball, atès que s'hi fan múltiples referències i s'organitzen els materials objecte de la nostra anàlisi a partir de la divisió sistematitzada per Bonner, la qual es mostra absolutament pertinent per caracteritzar l'ús del proverbi en l'obra de Llull. D'altra banda, l'adscripció al projecte CODITECAM també ens ha permès d'accedir a tot el volum de materials d'estudi de què disposa el CDRL.

¹ El text explicatiu de les quatre etapes és un extret de la pàgina web <http://quisestlullus.narpan.net/>, confeccionada pel CDRL, i que ofereix una presentació sintètica dels diferents aspectes de la vida i l'obra de Llull. Per a una presentació acurada de la biografia, el pensament i la influència posterior del beat vegeu Llull 1989a. En canvi, Bonner 2007 és una monografia imprescindible sobre el funcionament intern de l'Art, que conté una anàlisi detallada dels trets que caracteritzen cada etapa del pensament de Llull.

1. INTRODUCCIÓ: L'«ARBRE EXEMPLIFICAL» I L'ADVENIMENT DEL PROVERBI

La descoberta per part de Llull de la productivitat i l'eficàcia retòrica de la forma proverbi es produeix en els primers compassos de la fase ternària del seu pensament, concretament vers l'any 1295, quan a Roma escriu l'*Arbre de ciència*, una enciclopèdia per a ús de laics que té com a pretensió principal la de proporcionar «un llibre general a totes les ciències qui lleugerament se pogués entendre, e per lo qual hom pogués entendre la sua Art general que feta havia car trop era subtil a entendre» (Llull 1957a, p. 555). L'any 1290, Llull havia escrit l'*Ars inventiva veritatis*, la primera exposició artística de l'època ternària, però no serà fins a la redacció de la *Taula general*, entre 1293 i 1294, que Llull assolirà la versió estàndard de l'Art d'aquesta etapa. L'*Arbre de ciència*, doncs, es basa en la versió de l'Art de la *Taula general*. Si a la fase anterior, la de les Arts quaternàries, Llull havia confiat en les potencialitats de la novel·la per connectar amb un públic laic i cortesà, no universitari, i fer-los arribar, d'aquesta manera, els continguts que impulsava, ara el beat opta per donar a la primera gran obra divulgativa de la nova etapa, una estructura clarament enciclopèdica en què el marc fictici ha desaparegut —tret del pròleg general, en què Ramon, desconhortat per la manca de resultats dels seus esforços, accepta l'encàrrec d'un monjo d'escriure un llibre amb l'objectiu exposat més amunt— per deixar pas a l'exposició doctrinal directa, organitzada, però, a partir del simbolisme de l'arbre. El material de cada un dels temes de què tracta el llibre s'organitza de forma homogènia en set parts que corresponen als diferents components d'un arbre: arrels, tronc, branques, rams, fulles, flors i fruits. El resultat són catorze unitats que desenvolupen coneixements relacionats amb la filosofia natural, la filosofia moral i la teologia (la història queda al marge dels interessos de Llull). El llibre, però, no acaba aquí. Llull hi afegeix dos arbres més. El darrer, anomenat «Arbre qüestionar», és una mena de mètode de repàs dels continguts exposats anteriorment basat en la dinàmica qüestió-solució. L'arbre precedent és el que ara més ens interessa. Es tracta de l'«Arbre exemplifical», que és ni més ni menys que un repertori de formes exemplars organitzat de la mateixa manera que tots els altres arbres i aplicat, doncs, a cadascuna de les matèries tractades. A cada component dels arbres precedents li correspon, almenys, una forma exemplar. És per això que Pring-Mill 1976, en estudiar aquest recull exemplar, va anomenar aquest procés «transmutació de la ciència en literatura», una expressió que ha fet fortuna.

Evidentment, no és la primera vegada que Llull utilitza aquestes formes exemplars. Badia, Santanach, Soler, en premsa, destaquen que ja en les obres narratives de la fase quaternària, Llull mostra una «forta tendència a la fragmentació» (I.5.1.4.3), en part produïda per l'aparició contínua d'exemples i episodis intercalats. Aquesta tendència s'incrementa notablement en el *Fèlix*, una obra de transició situada al final de l'etapa quaternària, en què el marc narratiu general es redueix gairebé a esquema, l'acció es limita al màxim i es confia tot el pes doctrinal del llibre al procés d'aprenentatge del protagonista, basat en el diàleg mestre-deixeble que sorgeix de la necessitat de Fèlix de resoldre els dubtes que les meravelles que viu o observa li desperten. És en el marc d'aquest diàleg on els enfilalls d'exemples i semblances es descabdellen. Ara bé, també és evident que l'«Arbre exemplifical» presenta, almenys,

dues novetats considerables. La primera ja l'hem apuntat abans: la literatura deixa de ser el vehicle escollit per divulgar l'Art entre el públic laic i passa a ocupar el seu espai propi dins la nova estructuració del sistema. Tant aquesta secció com, en part, l'«Arbre qüestionar», atès que una de les maneres de respondre les qüestions, segons el propi Llull, és mitjançant «màximes condicionades segons les natures dels arbres» (Llull 1957a, p. 842), esdevenen un complet arxiu, ordenat temàticament, en què el lector pot trobar material analògic apte tant per aprofundir en el coneixement dels “secrets naturals” exposats en les parts precedents de l'obra, com per ser utilitzat en sermons i parlaments d'altres tipus. Llull també atorga al conjunt una funció lúdica: estan destinats a proporcionar «solaç e amstat de les gents» (p. 799).

La segona novetat és la que justifica el nostre estudi: per primer cop en la seva trajectòria, Llull distingeix dos tipus d'exemples o de formes exemplars: el «recontament» i el «proverbi». Fins a la redacció de l'*Arbre de ciència*, en les obres de Llull abundaven termes com *exemple* (o *eximpli*), *semblança* i fins i tot *metàfora*, tot i que moltes vegades simplement utilitzava la fórmula «aquestes paraules» per designar una determinada unitat analògica. El neologisme *recontament* com a sinònim d'exemple (en la seva accepció habitual en les retòriques medievals, que fa referència a una narració breu de la qual se n'ha d'extreure una moralitat o lliçó) és una innovació de l'«Arbre exemplifical». No obstant això, en el penúltim capítol del *Llibre de meravelles*, el de la mort de Fèlix a l'abadia, Llull ja utilitza aquest substantiu per referir-se a la narració sencera que el protagonista efectua davant dels monjos de tot el que havia viscut i après fins aleshores. El text remarca el plaer que l'abat i els monjos obtenen en sentir el relat de Fèlix: «e en lo recontament se adelitava l'abat, e sí-s feien tots los monges, car molts són paraules plaents a oir, e gran res hi ha de saviesa e de doctrina» (Llull 1989b, p. 391). És versemblant que aquesta primera ocurrència del mot li pogués suggerir, més endavant, i en el moment que el necessitava, un ús més precís i tècnic per designar la modalitat més narrativa i desplegada de l'exemple. És destacable que la paraula *proverbi*, en canvi, no tingui ni una sola ocurrència en cap de les dues grans obres narratives de Llull, encara que puguem espigolar, sobretot en el *Fèlix*, alguna semblança formalment no gaire allunyada del que posteriorment seran els proverbis: «—Fill —dix l'ermità—, lo foc e la aigua són contraris, e per açò fa la un contra l'altre.—» (Llull 1989b, p. 372). La trama narrativa en què es contextualitza l'aparició de formes exemplars o analògiques en el *Blaquerna* i el *Fèlix* no afavoreix, tret de casos aïllats², la condensació expressiva pròpia del proverbi, i encara menys, evidentment, la serialització de continguts amb què Llull més tard estructurarà les col·leccions de proverbis i altres llistes de formes sentencioses.

Alguns comentaristes han assenyalat la manca de precisió de Llull en l'ús de termes retòrics, així com una tendència a separar-se de l'ús tradicional (Aragüés 1996, p. 304-5). No sembla que hi hagi una distinció clara entre *exemple* i *semblança*, ni en les obres narratives llargues ni tampoc, a vegades, en l'«Arbre exemplifical», entre d'altres coses perquè en Llull conviuen accepcions generals i accepcions més tècniques. En

² Tot i que els versicles del *Llibre d'amic e amat* no siguin pròpiament proverbis, aquest famós opuscle encapçala la llista de casos aïllats (vegeu l'apartat 3 d'aquest estudi).

aquest darrer, el terme semblança tant es pot aplicar al recontament com al proverbi³. Tot i així, i malgrat que les fronteres entre proverbi i recontament, en el cas de Llull, no són tan clares com les que els tractats retòrics estableixen entre el *proverbium* i l'*exemplum*, sembla perfectament defensable de considerar l'«Arbre exemplifical» com un punt d'inflexió en el tractament lul·lià del material exemplar, tant pel que fa a la seva estructuració com pel que fa referència a la seva presentació i etiquetatge. La descoberta del proverbi i el seu perfecte encaix en la nova manera d'organitzar i oferir al públic lector el material analògic, obliguen Llull, com a mínim, a buscar un terme més precís i distingible per a la modalitat exemplar més llarga. Almenys en la presentació del material, a partir d'aquest moment, sembla que el beat afina una mica més en la tria dels termes. Llull no escull el terme *exemple* perquè, en aquest moment de la seva producció, considera que *recontament* i *proverbi* són dos procediments o modalitats d'una mateixa categoria, i tots dos comparteixen una finalitat similar. En la versió llatina, els termes escollits són *narrationes* i *proverbia* (Llull 2000, p. 709). Més tard, quan el 1301 redacta la *Rhetorica nova*, sembla que s'acosta més al tractament tradicional, i a banda de dedicar a cada modalitat apartats específics, tal com feien els tractats retòrics de l'època, en la versió llatina que hem conservat⁴, el terme emprat per designar la narració breu és el d'*exemplum*.

Més enllà, però, de qüestions terminològiques, el fet és que la quinzena secció de l'*Arbre de ciència* també representa una inflexió en la producció exemplar lul·liana perquè marca l'inici de l'interès del beat per la forma proverbi. El mateix any en què acaba d'escriure l'enciclopèdia de què hem parlat, el 1296, Llull redacta els *Proverbis de Ramon*, llibre en què aquesta forma exemplar adquireix ja una total autonomia. Si bé l'estructuració d'aquesta obra no té res a veure amb la de l'*Arbre de ciència*, sembla com si Llull hagués decidit d'aprofundir en l'exemplarització de tot el material doctrinal presentat en aquella obra utilitzant només una de les dues modalitats exemplars⁵. El resultat és un voluminós repertori d'uns sis mil proverbis, que tracten també sobre teologia, filosofia natural i filosofia moral (corresponen, més o menys, a les tres parts en què es divideix el llibre). Més endavant, vindran els proverbis de la secció «De pulchris proverbiiis» de la *Rhetorica nova* (1301), i els de la quarta part, que versa de caritat; i seguint l'impuls d'aquest tractat, Llull també escriu els *Mil proverbis* (1302). En darrer lloc, el 1309 redacta una curta col·lecció de caire eminentment didàctic, tal com apunta el seu títol: *Proverbis d'ensenyament*.

El present estudi té com a objectiu principal el d'oferir una primera aproximació de conjunt al corpus de proverbis lul·lians, que inclou les obres que tot just acabem de mencionar. Ara bé, ja fa anys que Rubió i Balaguer, en un article sobre la *Rhetorica nova*, va advertir que l'estudi d'aquest apartat de la producció literària lul·liana no es pot circumscriure a les tres o quatre col·leccions de proverbis pròpiament dites, sinó que

³ «L'apetitiva, retentiva, digestiva e expulsiva s'encontraren en temprança; e per açò reptà la mort lo dia. E adoncs lo monge dix a Ramon que li exposés aquella semblança» (Llull 1957a, p. 809). En llatí *exemplum* (Llull 2000, p. 738-9).

⁴ La llatina, duta a terme el 1303, és una traducció de la versió catalana, avui dia perduda.

⁵ En el pròleg de l'«Arbre exemplifical» Llull avisa: «E car la matèria és gran, segons la sua granea nós no porem proceir, car per altres coses som molt ocupat. Encara, que les gents esquiven prolexitat, e per ço abreujadament d'aquest arbre parlar volem» (Llull 1957a, p. 799).

també cal tenir en compte moltes altres obres que inclouen el que en aquest treball anomenarem «formes sentencioses» però que no tenen penjada l'etiqueta *proverbi*, com ara el *Llibre d'amic e amat* o l'*Arbre de filosofia d'amor* (Rubió 1985, p. 226). És per això que, en primer lloc, és imprescindible de detectar i llistar totes les obres que reproduïen aquest tipus de formes, tractar de veure quina relació mantenen amb les col·leccions de proverbis pròpiament dites, catalogar-les i contextualitzar-les en l'evolució de la producció i el pensament del beat. A aquesta tasca és el que dedicarem els següents apartats.

2. LES FORMES SENTENCIOSES: EL PROVERBI I LES FORMES QUE S'HI RELACIONEN

A més del naixement del proverbi lul·lià, l'inici de la fase ternària du aparellat un increment general de la seva tendència, no només a la fragmentació i la compartimentació dels materials, sinó sobretot a la «sentenciositat» de l'expressió. Abans de l'*Arbre de ciència*, Llull ja ha escrit l'*Art amativa* (1290), els *Cent noms de Déu* (1292) i les *Flors d'amor e flors d'intel·ligència* (1294). Les dues darreres obres estan formades íntegrament per formes sentencioses de diferent índole (en el cas de les *Flors*, associades a una sèrie homòloga de qüestions), fet insòlit fins aleshores, mentre que en la primera estan concentrades en la quarta part del llibre. També es pot mencionar l'*Arbre de filosofia desiderat* (1294), les «preposicions» del qual, situades en la tercera distinció, de tant en tant assoleixen una notable brevetat —«Bo es aquel moviment per lo qual bones obres son aportades de potencia en actu sens confusió de motiu movable e moure» (Llull 1933, p. 443)—, encara que normalment tenen una extensió superior⁶. Aquestes obres constitueixen un primer indici de la considerable rellevància que les sèries de formes sentencioses assoleixen en aquesta etapa de la producció lul·liana, i que poden aparèixer tant en forma de col·leccions de proverbis, com en forma de llistes de màximes, sentències o proposicions inserides en obres que exposen el funcionament de l'Art, que l'apliquen a un camp concret (per exemple, l'*amància*), que desenvolupen un tema monogràfic o, fins i tot, obres amb un fort caràcter apologètic que se serveixen d'aquestes formes per provar els articles de la fe.

Una de les preguntes a plantejar-se abans de començar a posar ordre en aquest esplet de proverbis, màximes, proposicions i altres tipus de sentències, és si realment és necessari i pertinent procedir a una prospecció general de tot aquest material per dur a terme un simple estudi de les col·leccions de proverbis lul·lianes. Mitjançant l'establiment, la presentació i la catalogació d'un primer cens d'obres que inclouen formes sentencioses, en aquest treball pretenem demostrar que cal respondre afirmativament a la qüestió tot just plantejada. Una ullada ràpida al material rastrejat ens prevé sobre la temptació de voler aïllar d'entrada els àmbits en què apareixen les formes sentencioses, o d'atorgar una excessiva funció discriminadora a les etiquetes que Llull utilitza: la interrelació que s'estableix entre el proverbi i totes les altres modalitats de formes sentencioses és d'una gran complexitat, aguditzada pel fet que, en Llull, el proverbi no està dotat ni d'una forma constant ni d'una funció única. Tal com es pot llegir a Bonner 2007, Llull sotmet el material demostratiu, ja sigui d'origen analògic o lògic, a una gradació contínua: «All of this represents an extraordinary gradation from exemplary stories, to proverbs, to the definitions of the Art, to simple propositions used as premises, and finally to maxims used for similar purposes [...]. Llull defines “proverb” as “an instrument which briefly certifies the truth about many things”⁷ a definition which would fit all these categories» (p. 265). D'aquesta citació es pot treure

⁶ Per a una descripció més detallada de les formes sentencioses contingudes en aquestes obres, vegeu l'apartat 4.

⁷ Definició extreta dels *Mil proverbis*: «fem aquests *Mil Proverbis* ab que donem doctrina com hom se sapia haver en la fi a la qual es creat, com sia açò que proverbi sia estrument qui breument certifica veritat de moltes coses» (Llull 1928, p. 327).

la conclusió que l'abast de la interrelació del proverbi amb altres «instruments de certificar veritat» és força més gran del que deixa entreveure el fragment de Rubió a què hem fet referència al final de l'apartat precedent, on només es mencionaven altres obres que inclouen proverbis (com l'*Arbre de ciència* o la *Rhetorica nova*) i algunes de les que contenen formes sentencioses relacionades amb l'amància lul·liana (el *Llibre d'amic e amat* i l'*Arbre de filosofia d'amor*)⁸.

Un altre argument de pes a l'hora de proposar una aproximació a l'estudi del proverbi que comenci per contextualitzar-lo dins aquest contínuum en què s'insereixen les formes sentencioses, és la variabilitat terminològica amb què Llull les marca, l'estreta vinculació que sovint s'estableix entre uns i altres termes i, tal com passava en el cas dels termes retòrics, una certa manca de precisió en la seva tria i ús. Tractarem d'anar mostrant aquest tret en les tres properes seccions i en proposarem un resum-recapitulació a l'apartat 6.

Abans de procedir a la descripció de les obres, però, tractarem de justificar l'ús de la denominació «formes sentencioses» per referir-nos al material que ens proposem investigar, és a dir aquell grup d'expressions de tipus aforístic, que generalment ocupen entre una i tres línies de text, amb funcions i formulacions variables, i que, a banda de la denominació «proverbi», també poden respondre a les de proposició, condició, flor, màxima, problema, començament, definició, metàfora, exemple i semblança. Fins ara, alguns autors han estudiat el camp de les formes breus lul·lianes, en el qual s'hi inclourien tant els exemples com els proverbis (Aragüés 1996 i Badia, Santanach i Soler, en premsa, I.5.1.4.3). Ara bé, atès que a partir de 1296 el proverbi adquireix una inqüestionable autonomia, i tenint en compte que presenta unes interseccions pròpies, totalment alienes a les modalitats exemplars més extenses, en proposar un estudi monogràfic centrat en la forma proverbi, sembla imprescindible emprar un altre sintagma que designi exclusivament les formes d'expressió aforística. Tanmateix, cal advertir d'entrada que, com és obvi, el fet de postular aquesta nova categoria d'anàlisi no implica que el proverbi s'hagi de disgregar del grup de les formes exemplars breus ni que, de fet, es pugui delimitar una frontera infranquejable entre les formes sentencioses i les altres formes breus. Els proverbis i altres tipus de formes sentencioses comparteixen molts trets en comú amb els exemples més extensos, i sobretot en certes obres es fa difícil decidir de quina banda cauen determinades construccions. Per exemple, el fet que la narrativitat no sigui un tret exclusiu dels exemples i els recontaments, ja que alguns proverbis de l'«Arbre exemplifical», els versicles del *Llibre d'amic e amat* i moltes unitats de l'*Arbre de filosofia d'amor*, inclouen una acció mínima i utilitzen recursos com el diàleg i la personificació, en alguns casos complica bastant la delimitació. Així, hi ha certes obres, com ara les dues darreres que hem citat, que sempre restaran en la frontera dels dos grups, ateses també les peculiaritats que

⁸ Tot i així, Rubió era molt conscient d'aquest abast. En un altre lloc, fa una observació sorprenent: «Tan arrelada és la forma de proverbi o sentència, o *principi*, si volem dir-ho amb un terme ben lul·lià, en la trama dels seus escrits, que si no fos per la importància que Llull dona al *proverbium* en la *Rhetorica nova*, no l'inclouria en un resum sobre l'*expressió literària* en els seus escrits» (Rubió 1985, p. 312-3). Una mica més amunt, l'estudiós afirma: «Tots els llibres lul·lians tenen capítols on són entreteixides frases definitòries la distinció entre les quals i els proverbis esdevé difícil de debò. [...] Certament no calia a l'autor més que espigolar en els seus escrits per a formar col·leccions nombroses de proverbis» (p. 312).

Llull introdueix sovint en les seves creacions. Aquests darrers aclariments potser contribuiran a rebaixar l'estranyesa que pot provocar el fet d'incloure obres com el *Llibre d'amic e amat* en una categoria anomenada «formes sentencioses», que segurament suggereix al lector unes connotacions molt allunyades dels trets que caracteritzen el famós opuscle. Ara, també cal dir que el sintagma que proposem és molt més adequat per caracteritzar una sèrie de procediments i de formes que floreixen en la fase ternària del pensament lul·lià, i que es mantenen en part en la darrera, l'etapa postartística.

3. LES FORMES SENTENCILOSES A LA FASE QUATERNÀRIA

En general, les formes sentencioses no assoleixen un lloc gaire destacat en aquesta etapa. Els procediments demostratius, inventius i literaris que dominen aquesta fase de l'obra lul·liana no afavoreixen el desenvolupament d'aquest gènere. És per això que el nombre d'obres que podem incloure en el nostre cens es redueix a dues, una de les quals, com ja hem assenyalat al final de l'apartat anterior, és un cas força especial que se situa en els marges del grup estudiat. Malgrat tot, totes dues, encara que presentin força diferències amb les que veurem en el capítol següent, inauguren línies específiques de la producció lul·liana de formes sentencioses, que guanyaran protagonisme en l'etapa posterior.

a) El *Llibre d'amic e amat* (1276-83)

Aquesta obreta que, en la ficció, és atribuïda a l'ermità Blaquerna, es pot considerar «el primer experiment reeixit d'atorgar autonomia literària a la forma breu» (Badia, Santanach, Soler, en premsa, I.5.1.4.3). Està formada per 357 unitats, de llargada bastant variable, tot i que Llull n'anuncia una per a cada dia de l'any⁹. L'opuscle també és la primera col·lecció de semblances o metàfores en què Llull utilitza de manera constant les figures de l'*amic* i l'*amat* (i alguna altra) per significar la relació que s'estableix entre Déu i els seus fidels, i per tant formaria part del grup d'obres que desenvolupen el que el mateix Llull va anomenar *amància*¹⁰ (Badia, Santanach, Soler, en premsa, I.5.1.4.3). Malgrat la presència de materials artístics, el tret més característic del recull, en relació a les obres que Llull va dedicar al mateix tema en la fase ternària, és la seva asistematicitat. La voluntat d'escriure un versicle per a cada dia de l'any (a la manera dels capítols del *Llibre de contemplació*) no implica, és clar, una ordenació temàtica estricta. Per aquesta raó, el conjunt està dotat d'un aire espontani força inusual en Llull, amb una forta potència suggestiva. Això no vol dir que en la fase ternària la creativitat i la variabilitat desapareguin totalment, com fa palès l'*Arbre de filosofia d'amor*, concebut com un paral·lel de l'*Arbre de ciència* aplicat al camp de l'amància, l'estructura arbòria del qual permet de desenvolupar la temàtica tractada amb un alt grau d'asimetries¹¹. L'asistematicitat del conjunt, que afecta també la llargada dels versicles, és l'element que més en complica la classificació. Ara, el fet que moltes de les semblances no sobrepassin les dues o tres línies d'extensió, convida, almenys, a tenir-les en consideració i a no excloure-les d'entrada del grup que estem estudiant. En realitat, si hom compara les unitats d'aquest opuscle i molts dels proverbis de l'«Arbre exemplifical», pot constatar que entre els dos conjunts hi ha bàsicament una diferència de to i de temàtica, que no afecta en canvi l'ús de recursos formals com el diàleg o la personificació¹².

⁹ Per a la qüestió del nombre i la delimitació dels versicles, vegeu Llull 1995a, p. 51-55.

¹⁰ En la *Taula d'esta Art* Llull defineix l'amància en aquests termes: «Amancia se diu de volentat que ama, axi com sciencia qui's diu de enteniment qui entén» (Bonner i Ripoll 2002, p. 106).

¹¹ Vegeu el comentari d'aquesta obra a l'apartat 4.2.

¹² De fet no seria difícil de fer funcionar alguns versicles com a proverbis associats a recontaments de l'«Arbre exemplifical», ja que de tant en tant es poden trobar ressonàncies creuades. Fixeu-vos si no en la relació que es podria establir entre el versicle 19 (Llull 2005, p. 433) i «L'eximpli de la branca espiritual

b) El *Liber propositionum secundum Artem demonstrativam compilatus* (1283-7)

Tal com indica el títol, aquesta obra, que pertany al cicle de l'*Art demonstrativa* (1283), enceta el capítol de les sèries de proposicions associades a llistes de qüestions, encara que no ho faci, com és natural, utilitzant els sistemes combinatoris ideats per Llull en l'etapa ternària. Tot i així, cal dir que en aquesta obra Llull introdueix una notable innovació en fer possible la creació de cambres de tres conceptes (i no només de dos, com havia estat la norma fins llavors), mitjançant les quals es pot arribar a la solució de determinades qüestions. Aquest mecanisme és un precedent de la Quarta Figura de l'*Art ternària*¹³, tot i que Llull no l'utilitzarà en les darreres obres de la fase quaternària (Bonner 2007, p. 104-5). Ara bé, la serialització de les proposicions, que és el que ara ens interessa, no segueix el model de la combinació ternària de lletres, sinó que se'n proposen tirades variables per a cada figura de l'*Art quaternària*¹⁴, seguint l'estructura particular de cada una d'elles. Tampoc ens trobem la simetria que existeix entre les sèries de proposicions i qüestions pròpies de la fase ternària. Així, per exemple, la Figura A, la de les Dignitats divines, compta amb sis proposicions per als setze Principis que la formen, mentre que només hi ha dos qüestions per a cada un d'ells. En total es poden comptar 882 proposicions. Pel que fa a la forma, se solen resoldre amb una gran concisió i adopten el caràcter d'una afirmació axiomàtica del tipus «Inter essentiam Dei et suum esse nulla est differentia» (Llull 1722, p. 516), tot i que algunes figures necessiten una extensió superior per desenvolupar les proposicions corresponents, i sovint s'utilitzen estructures condicionals o causals per extreure conseqüències, demostrar la necessitat de l'existència d'un determinat objecte o constatar incompatibilitats.

humana» (Llull 1957a, p. 811-812), encara que aquest darrer, òbviament, tingui un abast narratiu molt més ampli i es faci referència a les tres potències de l'ànima.

¹³ La Tercera i la Quarta Figura de l'*Art ternària* contenen els mecanismes combinatoris d'aquesta fase. En la primera, els principis de la Primera i la Segona Figura es combinen binàriament, mentre que en la Quarta ho fan ternàriament (vegeu Bonner 2007, p. 142-4).

¹⁴ En aquesta obra en total hi ha deu figures. Són les mateixes que l'*Art demonstrativa* tret de les Figures Y i Z (les de *veritat* i *falsedat*), i afegint-hi la Figura del Dret.

4. LES FORMES SENTENCILOSES A LA FASE TERNÀRIA I A LA FASE POSTARTÍSTICA

L'adveniment de la fase ternària de l'Art lul·liana, a causa de la reorientació del sistema i dels nous recursos que n'apuntalen la base argumentativa, comporta un augment considerable de l'ús de les formes sentencioses, que ara es presenten en múltiples contextos, amb diverses funcions i aplicacions i sota diferents manifestacions. Si donem un cop d'ull al conjunt d'obres que exposarem en aquesta secció, es fa palès que el conreu de la forma sentenciosa és un fenomen associat principalment a l'etapa ternària, tot i que s'estén també, però ja amb menys intensitat, durant la fase postartística. Aquesta última etapa es caracteritza per un abandonament progressiu de l'Art com a estructura globalitzadora i per una nova reorientació dels procediments argumentatius, que ara adoptaran la fesomia pròpia de la lògica aristotèlica imperant (Bonner 2007, p. 187-190). El gruix de la producció lul·liana de formes sentencioses se situa entre 1294 i 1305, amb una certa represa entre 1310 i 1313, tot i que sembla que amb unes intencions i uns procediments sensiblement diferents (és de destacar, per exemple, l'absència de formes sentencioses generades mitjançant els mecanismes combinatoris característics de l'Art ternària o altres elements del sistema). Tanmateix, en aquest treball ens ha semblat més oportú presentar les obres de les dues etapes en un mateix bloc i classificar-les conjuntament segons el gènere i la temàtica, atès que la transició entre una i altra fase es realitza de manera progressiva i esglaonada, i d'altra banda, perquè tampoc és la nostra intenció d'afinar excessivament en la valoració de les relacions que s'estableixen entre les obres objecte d'estudi i les característiques distintives d'aquestes dues etapes.

Dit això, en una primera valoració del material disponible, ens ha semblat adequat d'ordenar-lo en les següents categories: 1) Col·leccions de proverbis, 2) Obres sobre l'amància, 3) Obres de caràcter científic, tècnic o lògic, 4) Obres de caràcter apologètic i 5) Obres homilètiques. Com es pot observar, el criteri bàsic que ha regit la divisió proposada, exceptuant el primer grup, ha estat el de l'adscripció temàtica. Aquesta opció ens ha semblat la més operativa, ja que efectuar una divisió segons la terminologia emprada per Llull era impracticable i ineficaç¹⁵. Això vol dir que les diferències entre un grup i un altre sovint depenen més aviat de l'aplicació concreta de les formes sentencioses a un camp determinat, que no de les diferències formals entre elles. Tot i així, és evident que la temàtica sovint comporta l'adopció d'un determinat to o l'ús d'uns recursos específics que acaben identificant formalment alguns dels grups que estudiarem (aquest fet és especialment visible en la segona categoria, la de l'amància). No cal dir que el primer grup es justifica per si sol, no només pel fet que les col·leccions de proverbis són l'objecte d'estudi prioritari d'aquest treball, sinó perquè, des del punt de vista de l'etiquetatge terminològic, i a pesar de la interrelació que mantenen amb les altres formes sentencioses, constitueixen un grup ben marcat i delimitat.

¹⁵ Per a un repàs complet de la terminologia que Llull utilitza vegeu l'apartat 6.

4.1 Col·leccions de proverbis

Cal advertir d'entrada que en aquesta categoria no només tenim en compte les col·leccions de proverbis pròpiament dites, és a dir, aquelles que estan formades exclusivament per proverbis —els *Proverbis de Ramon*, els *Mil proverbis* i els *Proverbis d'ensenyament*—, sinó també, evidentment, les obres que explícitament n'inclouen en forma de sèrie —l'«Arbre exemplifical» i la *Rhetorica nova*. L'apartat 5 està dedicat exclusivament a discutir-ne els seus trets formals, estructurals i funcionals, i per tant, per no caure en repeticions, hi remetem el lector.

4.2 Obres sobre l'amància

En aquest grup es reuneixen tres llibres que d'una manera o altra segueixen el camí obert pel *Llibre d'amic e amat*. Respecte a la primera obra que prendrem en consideració, Badia, Santanach, Soler, en premsa, comenten que «la novetat en relació amb el *Llibre d'amic e amat* és que a l'*Art amativa* els versets apareixen ordenats temàticament i perden l'encant poètic de la seqüència desordenada» (I.5.1.4.3). Aquesta observació es pot aplicar, en general, a les tres obres que veurem tot seguit. Ara bé, encara que els components tècnics de l'*Art* s'hi facin molt més visibles, tant en els continguts com en l'estructura, les singulars «semblances» de la mística lul·liana continuen marcant-ne el caràcter i dotant-les, a vegades, d'una certa presència literària: «La amor del amic era malauta, per ço car l'amic no podia tant amar en sa raó la gran bondat de son amat, com es gran realment la bontat del amat» (Llull 1933, p. 155).

a) L'*Art amativa* (1290)

Escrita just després de l'*Ars inventiva veritatis*, està concebuda com la seva versió mística: «compilam esta *Art amativa* en la qual se dona e's mostra amancia, axí com en la *Art inventiva* sciencia: car enaixí com sicencia es intitulada sots entendiment, enaixi amancia es intitulada sots volentat» (Llull 1933, p. 4). Aquestes dues *Arts*, com és sabut, són les dues primeres obres de la fase ternària, per la qual cosa tenen unes característiques particulars: introdueixen trets essencials de la nova fase (reducció de dotze a quatre figures, definicions dels divuit Principis) però encara no presenten alguns dels seus components essencials com l'Alfabet o la Taula (Bonner 2007, p. 117-120). La part de l'*Art amativa* que aquí ens interessa mostra aquest caràcter híbrid. Es tracta de la tercera distinció, «De condicions». D'una banda, tal com afirma Bonner, les condicions són un vestigi («holdover», p. 119) de la fase quaternària, però en aquest cas Llull les desenvolupa, no segons el mecanisme propi de l'etapa anterior, sinó a través del procediment combinatori de la Quarta Figura, mitjançant el qual el beat pot mesclar entre ells els Principis de la Primera i la Segona Figura. En aquesta obra, el resultat són «chains of proverb-like short statements, somewhat reminiscent of the *Liber propositionum secundum Artem demonstrativam compilatus*, or even more of the *Flowers of Love and Flowers of Intelligence*» (p. 119). Així doncs, en total els mecanismes combinatoris generen 833 condicions sobre l'amància, resoltes generalment en una extensió força breu. El to que adopten les sentències és la conseqüència de l'aplicació del discurs artístic dels divuit Principis a les relacions entre

l'amic i l'amat: «Per ço que la menor minoritat de esser lunyàs l'amat de major minoritat de no esser, mès l'amat son amic en la granea e vertut de son esser» (Llull 1933, p. 175). És de destacar que l'aparició d'aquestes figures sempre comporta, fins i tot en una obra de caire essencialment expositiu com aquesta, l'aparició d'una narrativitat mínima, encara que, com és habitual en Llull, sense cap concreció espaciotemporal. En darrer lloc, cal afegir que en la primera part de la quarta distinció del llibre es desenvolupen les qüestions relacionades amb les condicions¹⁶.

b) Les Flors d'amors e flors d'intel·ligència (1294)

Malgrat que el gener del 1294 Llull va enllestir la *Taula general*, on va presentar la versió definitiva de la Taula¹⁷, aquesta obreta, immediatament posterior, segueix els mecanismes combinatoris de l'*Art amativa*. Llull es limita a extreure totes les combinacions possibles amb la lletra G, que denota «voluntat», a la primera part, i amb la lletra F, que denota «saviesa», a la segona (Llull 1989c, p. 502 i n. 7, p. 506). Cal precisar, doncs, que les flors de la primera secció caurien a la banda de l'amància i les de la segona al sac de la ciència. El conjunt està format per 200 aforismes o màximes, acompanyades en una segona secció per les respectives qüestions, les solucions de les quals remeten directament a les flors corresponents. Les del primer grup conserven el to mig poetitzant que els és propi, farcit d'interpel·lacions, exclamacions, demandes i asseveracions posades en boca dels personatges que intervenen («Pregà Volentat Duració que feés durar diferència enfre l'amic e l'amat, car sens diferència no puria haver amar», Llull 1989c, p. 508); en canvi, les del segon són d'un caràcter més tècnic i axiomàtic, amb una certa oscil·lació d'extensió («Per majoritat negun poder no és major que aquell qui és una cosa mateixa ab saviea», p. 519). Per acabar afegirem que, així com mitjançant les «Flors d'amors», «l'amic pot conèixer amar e contemplar son amat, qui és Déu, e sa volentat costrènyer a amar» (Llull 1989c, p. 506), les «Flors d'intel·ligència», a banda de poder-se utilitzar per resoldre qüestions, també tenen una funció apologètica (p. 515).

c) L'Arbre de filosofia d'amor (1298)

Dos anys després d'haver escrit l'*Arbre de ciència*, Llull aplica el mateix esquema compositiu a l'àmbit de l'amància, amb la voluntat d'oferir al públic laic una versió més accessible de l'*Art amativa*. Per tant, retrobem les mateixes parts en què s'estructuraven les diverses seccions de l'obra precedent (arrels, tronc, branques...). És com si Llull hagués decidit afegir un apartat més a l'enciclopèdia, encara que l'organització interna

¹⁶ L'*Ars inventiva veritatis* també inclou una distinció amb condicions, molt similar a la que acabem de veure, atès que l'*Art amativa* és un calc estructural de l'obra que la precedeix. L'única diferència és el to i l'estil, molt més sintètic i directe, propi d'una obra científica. Només cal comparar la condició de l'*Art amativa* que hem citat, que mescla *grandesa*, *virtut* i *minoritat*, amb el seu corresponent: «Nulla virtus est in minoritate magna» (Llull 1728, p. 19). A causa de la identitat formal entre les dues obres, ens ha semblat que no calia dedicar una fitxa autònoma a l'*Ars inventiva veritatis*, però cal advertir que s'hauria d'afegir als ítems que hi ha en la categoria 4.3.

¹⁷ A la Biblioteca digital Narpan (<http://www.narpan.net/bibliotecadigital/biblio-digital.html>) es pot consultar una versió electrònica de la *Taula general*, on es pot observar que la Taula que es proposa també deriva de la Quarta Figura i té l'objectiu d'esgotar totes les possibles combinacions ternàries que es poden generar mitjançant aquest mecanisme.

de les successives parts d'aquest arbre adopti una fesomia pròpia, amb la presència de certs elements que no poden mancar com ara les definicions dels divuit Principis a les arrels. Ja hem vist que l'amància és un terreny abonat per a l'aparició de formes breus i és probablement per això que, si el comparem amb les seccions expositives de l'*Arbre de ciència*, el nou arbre es singularitza entre altres coses per una presència gairebé constant d'aquestes formes, des de sentències molt sintètiques que s'acosten a les proposicions o les màximes fins a unitats o paràgrafs més llargs que sovint inclouen narracions metafòriques protagonitzades per l'amic, l'amat, amor i altres «semblances» (fins i tot, al final de la part de les fulles, com si fos una mena d'extra, aquests personatges apareixen en un relat llarg, els «Accidents d'amor»). A banda del capítol de definicions, que no només inclou les habituals definicions simples dels principis sinó també unes que mesclen la definició d'amor amb la dels principis, els apartats que inclouen formes sentencioses més clares són el de les branques i el de les flors. Les primeres consten de tres parts: les condicions, les qüestions i les pregueres. Totes tres es desenvolupen altra vegada mitjançant el mecanisme de combinació ternari de la Quarta Figura. La noció d'amor es mescla amb els principis en 17 apartats, cadascun dels quals pren un dels principis com a terme de combinació constant. Així, el primer és el de *bona amor*, el segon el de *gran amor* i etcètera. Les condicions adopten la forma de màximes concises: «Negú poder pot fer neguna obra sens diferencia d'amic e amat» (Llull 1935, p. 97). Les qüestions es resolen acudint directament a les condicions corresponents i, per la seva banda, les pregueres, més llargues, també es relacionen amb les condicions i les qüestions homòlogues. En darrer lloc, les flors consten de tres parts (altes, loors i honors), però només la primera inclou 67 màximes en què es combina el to explicatiu i l'exhortatiu, algunes de les quals molt similars als proverbis que podem trobar als *Proverbis de Ramon* o als *Mil proverbis*: «Contricció puja amar a satisfacció, e satisfacció puja amar a perdó», «Si puges en l'arbre per odorar les flors, puja a ton amat tes amors» (p. 190).

4.3 Obres de caràcter científic, tècnic o lògic

En aquesta categoria s'inclouen obres de caràcter monogràfic i expositiu que contenen, en major o menor mesura, diferents tipus de formes sentencioses, generalment relacionables amb mètodes d'anàlisi i raonament deductiu.

a) L'*Arbre de filosofia desiderat* (1294)

La tercera distinció d'aquest tractat és «de preposicions». Les proposicions són generades mitjançant un mecanisme combinatori de tipus binari en què es mesclen dues sèries de lletres, b-k i l-u (sense la t). Hi ha nou parts en les quals les lletres de la primera sèrie es combinen sistemàticament amb les de la segona, generant, doncs, 81 «cambres». En la primera part cada cambra consta de quatre proposicions, mentre que en les posteriors només n'hi ha dues. Tot i la simplicitat d'aquest procediment, els conceptes implicats en la mescla són bastants, ja que, d'una banda, les lletres b-k no només denoten els divuit Principis habituals sinó una llista de nou començaments particulars més, i la sèrie l-u significa divuit conceptes filosòfics relacionats amb l'ens, l'objecte d'estudi preferent del llibre. Potser és per això que les proposicions d'aquesta

obra no es resolen, com és habitual en altres llocs, de manera sintètica, sinó que sovint s'allarguen força. No obstant això hem decidit incloure-la en el cens perquè, malgrat tot, les proposicions a vegades assoleixen una certa sentenciositat («Segons que moviment es gran, es gran la concordansa o la contrarietat del motiu o del movable», Llull 1933, p. 447), i perquè, d'altra banda, a causa de la variabilitat amb què Llull sol resoldre la majoria de gèneres que assaja, es fa difícil establir un tall net entre les proposicions que adopten una formulació sentenciosa i les que no. En la quarta distinció trobem les qüestions, les quals, com és habitual, corresponen de manera anàloga a les proposicions anteriors, amb el matís que la solució d'una qüestió no només es troba en la cambra que li correspon sinó en tres més, tal com s'explica en la introducció (p. 481).

b) El *Liber de geometria nova et compendiosa* (1299) i els *Començaments de filosofia* (1299-1300)

Agrupem aquests dos tractats per la seva proximitat cronològica, per la relació estructural que mantenen i perquè presenten un tractament molt similar de les formes sentencioses que contenen. En primer lloc, són les dues úniques obres d'aquest tipus que les denominen *principia* o *començaments*. Els *començaments* tenen una forma i un to molt semblant a les màximes: fan referència a un cert tipus de veritat axiomàtica o primordial. Per això generalment són molt concisos: «Punctus est ens qui est pars lineae» (Llull 1953, p. 89); «Sol home es de ens speritual e corporal» (Llull 2003, p. 61). Bonner 2007 assenyala les concomitàncies que existeixen entre els *començaments*, certs proverbis i altres formes com les màximes i considera que seria interessant d'aclarir-ne la relació (n. 75, p. 216; i també p. 264). De fet, el principi geomètric acabat d'esmentar no s'allunya gaire del següent proverbí: «Punt es simple part de linya, qui es indivisible» (Llull 1928, p. 200). Els capítols sobre l'ens i el no ens dels *Proverbis de Ramon* (Llull 1928, p. 103-5), per exemple, estan desenvolupats amb un estil precís i lacònic, propi dels tractats filosòfics, lògics o científics. Ara, els *començaments-principia* que serveixen com a base per investigar un determinat àmbit d'estudi, i que són enunciat en forma de proposicions categòriques, són utilitzats com a antecedents de llistes anàlogues de conseqüències o conclusions, un procediment que Llull no va tornar a emprar més de manera explícita (Bonner 2007, n. 8, p. 192). A continuació de les conclusions trobem les habituals qüestions. Cal precisar que els *Començaments de filosofia*, tal com indica el títol, funcionen completament mitjançant aquest sistema expositiu (*començaments* + *conseqüències* + *qüestions*), mentre que en la *Geometria nova* estan situats al final, com si fos una part pràctica després d'haver exposat tot el contingut.

c) El *Liber de consilio* (1304), el *Liber de investigatione actuum divinarum rationum* (1304) i el *Liber de praedestinatione et libero arbitrio* (1304)

Aquests tres opuscles pertanyen a un grup d'obres redactades en llatí a Montpeller entre el novembre de 1303 i l'abril de 1304 (publicades als volums X i XX de les Raimundi Lulli Opera Latina [ROL]). Sembla que el llibre que marca el caràcter i el contingut d'aquest cicle és la *Lectura Artis, quae intitulata est brevis practica Tabulae generalis* («Introducción general», p. ix, ROL XX). Exceptuant aquesta i dues obres més (el *Liber*

de *regionibus sanitatis et infirmitatis* i el *Liber ad probandum aliquos articulos fidei catholicae per syllogisticas rationes*), Llull estructura tots els productes d'aquest grup mitjançant la figura de l'arbre, sense arribar mai a la precisió i la complexitat de casos com l'*Arbre de ciència*¹⁸. Malgrat les diferències que es poden observar entre unes i altres a l'hora de concretar el contingut, totes elles solen tenir una part dedicada a l'exposició dels Principis de l'Art, les definicions i les Regles, una segona en què els materials artístics s'apliquen mitjançant la combinació a l'objecte d'estudi (sol ser la distinció «De floribus») i una darrera consagrada a les qüestions, organitzada normalment segons l'estructura de la segona distinció. La particularitat de les nostres tres obres és que les flors contingudes en la segona part assoleixen un grau notable de sentenciositat, cosa que no passa als altres sis llibres que presenten aquesta mateixa estructura. Aquest fenomen és d'alguna manera notat pel mateix Llull atès que en la introducció de les distincions dedicades a les flors anuncia que presenta *propositiones necessarias* (Llull 1982a, p. 134; Llull 1982b, p. 258; i Llull 1982c, p. 372). El mecanisme combinatori és de tipus ternari i en cada cambra generada es mesclen dos Principis amb un determinat aspecte del concepte o tema estudiat. Un exemple del *Liber de consilio*: «Omne consilium debitum et gratiosum est principiabile cum duratione, potestate, sine contrarietate» (Llull 1982a, p. 137). Cada cambra conté dos o quatre proposicions (en total hi ha 88, 144 i 72 proposicions, respectivament).

d) El *Liber de praedicatione* (1304)

El primer tractat que Llull va escriure sobre homilètica està dividit en dues grans distincions: la primera desenvolupa la teoria, l'*explicatione Artis*, mentre que la segona aborda l'*appliacione Artis* i, a banda d'indicacions pràctiques sobre l'estructuració del sermó, inclou una mostra de cent vuit sermons. En la primera part, després d'haver exposat els materials artístics de l'època ternària (els Subjectes, els Principis, les Virtuts i els Vicis, i les Regles), desplega una secció intitolada «De usu principiorum» en què Principis, Subjectes i Virtuts i Vicis són investigats i deduïts mitjançant els divuit Principis. Per tant, cada un d'aquests elements es mescla, en 18 unitats, amb tots els Principis. En conseqüència, en primer lloc trobem un apartat en què els Principis es combinen binàriament entre ells (Llull 1961, p. 174-206). El beat l'introdueix amb aquestes paraules: «In parte ista faciemus propositiones, miscendo principia ad invicem» (p. 175). Les proposicions d'aquesta obra tenen una certa semblança amb les de l'*Arbre de filosofia desiderat*, en el sentit que l'extensió és variable i sovint adquireixen una llargada notable. Ara bé, determinades combinacions es resolen d'una manera força laconica: «Magnitudo est durans per durationem; et duratio est magna per magnitudinem. Et ex istis sequitur concretum magnum et durans» (p. 177). Els apartats successius, sobretot el referent als nou Subjectes, tenen una tendència més acusada a l'extensió.

¹⁸ Bonner 2007, p. 30-1, explica molt breument les característiques formals dels arbres lul·lians. En la n. 7 estableix que els arbres de les obres d'aquest cicle (l'autor només cita els opuscles de ROL XX) s'assemblen als del *Llibre del gentil*, que no es poden considerar arbres en sentit matemàtic perquè no hi ha vies que uneixin les arrels, el tronc, les branques i els altres elements. Tan sols les flors són operatives.

e) El *Liber de possibili et impossibili* (1310)

La quarta part d'aquest opuscle està dedicada a desenvolupar una sèrie de qüestions relacionades amb la matèria tractada. Abans, però, d'encetar aquest capítol, Llull sintetitza en cent màximes els continguts exposats en la segona distinció: «In prima parte determinabimus de centum maximis, abstractis a uiginte principiis, positus in secunda distinctione, uniformiter per possibile et impossibile ordinatis» (Llull 1978b, p. 428). Així, cada un d'aquests «principis» consta de cinc màximes. Tal com correspon al gènere, la precisió i la brevetat de les màximes és absoluta: «Nulla magnitudo est magna sine magnis correlatiuis» (p. 429). Aquestes 100 màximes estructuren el *Liber contradictionis* (Llull 1975a, p. 137-158), de 1311, on el personatge dit «Raimundista» les reprèn sistemàticament (amb algunes variacions) per construir sil·logismes per contrarestar les opinions de l'«Averroista».

f) El *Liber de syllogismis contradictoriis* (1311)

Com l'anterior, aquesta obra forma part ja de l'etapa postartística de la producció lul·liana. El seu títol reflecteix prou bé l'apropament que Llull duagué a terme en aquesta darrera fase als mètodes de demostració lògica d'arrel aristotèlica, els més usuals al seu temps. D'altra banda, totes dues obres també s'inscriuen en la campanya antiaverroista que Llull emprengué en la seva estada a París entre 1309 i 1311. Aquesta darrera està estructurada mitjançant la forma diàleg i hi tornen a aparèixer les figures de Raimundus o el Raimundista i la de l'Averroista (de fet és una continuació del *Liber de contradictionis*). Al començament del llibre, el primer personatge enuncia 44 «positiones autem siue propositiones» (Llull 1975b, p. 170-1), que corresponen als presumptes errors que defensa l'Averroista. Les proposicions, extremadament concretes, neguen certs dogmes de la fe cristiana i certs principis bàsics del pensament lul·lià: «Deus non est trinus», «Deus non potuit incarnari», «Infernus nihil est», «Paradisus nihil est», «Mundus est aeternus», etc. Les proposicions seran rebatudes i contradites en la segona distinció del llibre mitjançant l'aplicació dels sil·logismes que s'han desgranat en la primera distinció, els quals investiguen les qualitats de les dignitats divines. A cada proposició se li dedica un capítol. Algunes d'aquestes 44 proposicions errònies de l'averroisme serveixen de guia per redactar els *Sermones contra errores Averrois*¹⁹; també són a la base del *Liber de ente quod simpliciter est per se et propter se existens et agens* (1311), en què són refutades mitjançant les definicions de les dignitats divines, les deu Regles i deu sil·logismes.

g) El *Liber disputationis Petri et Raimundi* (1311)

En darrer lloc, ens tornem a topiar amb un diàleg, una forma literària molt utilitzada per Llull en aquesta fase de la seva producció. Tal com indica el títol, el diàleg presenta una discussió entre Ramon i un clergue anomenat Pere. Tots dos personatges es troben en el camí que els du a Viena del Delfinat, on el 1311 va tenir lloc un Concili general de l'Església. Mentre que Ramon, tal com explica al pròleg (Llull 2008, p. 108-111), hi va a demanar que es prenguin unes determinades mesures per aconseguir la conversió dels

¹⁹ Vegeu el comentari a aquesta obra a l'apartat 4.5.

infidels, el clergue només hi acudeix per tractar d'aconseguir privilegis per a ell i la seva família. Aleshores entaulen una discussió per tal d'esbrinar quin dels dos és un «fantàstic», és a dir, un desassenyat. En l'apartat tres, que tracta «De honore», la matèria es desenvolupa mitjançant una sèrie de «notabilia» («consideracions notables» segons traducció de Lola Badia), un terme poc lul·lià, introduït segurament per l'editor renaixentista Lefèvre d'Étaples²⁰, atès que és una ocurrència única en l'opus del beat. De «notabilia» n'hi ha 43 i en general són dominades pel to exhortatiu, emfasitzant una sèrie de virtuts morals a través de les quals l'home adquireix honor: «Honora tuum intellectum cum ratione», «Honora tuam conscientiam cum discretione»... Badia, en una nota de la seva edició (Llull 2008b, p. 143), assenyala que Llull presenta la matèria amb una sèrie de proverbis com els que inclouen altres obres, com els *Mil proverbis*, on hi ha 20 proverbis «D'honor», però que no coincideixen amb la llista que apareix aquí. En el diàleg que introdueix els proverbis o màximes, el clergue, que és el que proposa aquest mètode de discussió, estableix que posteriorment n'extrauran sil·logismes, a través dels quals podran descobrir qui és més assenyat. A Ramon li agrada el plantejament perquè percep en la proposta «una doctrina lleugera i abreujada, ben bé una art de distingir l'home assenyat de l'home fantàstic» (Llull 2008b, p. 143).

4.4 Obres de caràcter apologètic

És evident que, en darrer terme, tota l'obra lul·liana està enfocada de manera prioritària cap a la defensa i la demostració racional dels dogmes cristians. Per això, moltes obres que hem situat en les categories anteriors també incorporen de manera operativa una funció apologètica, com per exemple les «Flors d'intel·ligència» (p. 16). Tanmateix, també és clar que en determinats llibres, la funció apologètica latent en pràcticament tota la producció del beat passa a ocupar el primer pla. Són, doncs, aquest tipus d'obres les que hem agrupat aquí. Cal advertir, però, que les obres homilètiques amb un fort component apologètic en queden excloses, atès que el darrer subapartat el dediquem a aquesta vessant de l'activitat lul·liana.

a) Els *Cent noms de Déu* (1292)

Aquesta composició escrita en una mena de prosa rimada (Rubió 1985, p. 245) és una de les més difícils de classificar, perquè en un cert sentit constitueix un cas únic dins la producció de Llull; d'altra banda, però, el seu estudi és imprescindible atès que es tracta d'una obra que estableix vincles molt estrets amb els proverbis. D'una banda, la primera part dels *Proverbis de Ramon* té el mateix títol i, en el pròleg, Llull recorda que ja ha escrit un llibre sobre el tema (Llull 1928, p. 1). De fet, un cop d'ull a les rúbriques de les dues obres deixa prou clar que Llull es va servir de la llista de rúbriques dels *Cent noms de Déu* per confeccionar l'esquema de la primera part dels seus *Proverbis*, ja que entre una i altra llista hi ha ben poques diferències i el tema es desenvolupa en el mateix ordre. A banda d'aquest reciclatge, Hauf 2002, p. 308-9, crida l'atenció sobre la

²⁰ No es conserva cap manuscrit complet que reporti el text del diàleg, per la qual cosa el text que serveix de base per a l'edició crítica (Llull 1988) és el de l'incunable que Jacques Lefèvre d'Étaples va publicar el 6 d'abril de 1499 a París. Segons l'editora de Llull 2008b, «no hi ha alternativa al llatí de Llull revisat per Lefèvre» (p. 88).

reutilització d'algunes rimes d'aquest llibre en els «Rams de l'Arbre exemplifical» i en dona els capítols exactes d'on han estat manllevats el proverbis continguts en aquest subapartat (també ho destaca Rubió 1985, p. 245). Per tant, és evident que Llull tragué un bon partit d'aquesta provatura realitzada el 1292, quatre anys abans d'haver acabat l'*Arbre de ciència* i d'haver redactat la primera col·lecció independent de proverbis, per la qual cosa és probable que aquesta obra jugués un paper rellevant en el desvetllament de l'interès del beat pels proverbis. En aquest sentit, és destacable el fet que les mateixes unitats siguin, en un primer moment, marcades amb el simple concepte genèric de «verses» (Llull 1936, p. 80) i, més tard, en un context del tot diferent es converteixin en «proverbis». Hauf creu que la reutilització d'aquests proverbis demostra la importància estètica i persuasiva que Llull donava a aquest tipus de formes breus, en les quals es produïa la concreció màxima de la doctrina i, per tant, eren un bon recurs per a la memorització dels continguts (p. 309). Pel que fa a la forma, l'estructura i la funció dels *Cent noms de Déu*, cal dir que la intenció de Llull en escriure-la era la de demostrar la seva capacitat de superar la bellesa literària de l'*Alcorà* i d'escriure un llibre amb una doctrina més veritable. Aquest to de desafiament es completa amb l'exposició dels cent noms de Déu, un més dels que els musulmans concedien a Al·là: «Los sarrayns dien que en l'Alcorà són noranta e nou noms de Deu, e qui sabia lo centè sabia totes coses; per que yo fas aquest libre de *Cent noms de Deu*, los quals se, e per tot so no·s segueyx que sapia totes coses» (Llull 1936, p. 80). És per això, per aquesta superioritat doctrinal i estètica que Llull postula per al seu text, que hem decidit incloure'l en aquesta categoria. Així doncs, el llibre s'estructura en cent apartats cadascun dels quals conté deu unitats rimades, formades per tres versos irregulars, després de les quals es repeteix sistemàticament una lloança a l'essència de Déu. El primer verset diu així: «O ens divinal! Tu és Deus per l'obrar / que en tu as, axí com és Deus per estar; / per que en tu nuyl accident no pot estar» (p. 82).

b) El *Dictat de Ramon* (1299), el *Coment del dictat* (1299) i el *Tractatus compendiosus de articulis fidei catholicae* (1300)

Aquestes tres obretes formen una unitat inseparable i gairebé es podria dir que constitueixen una sola obra²¹. La primera és un poema didàctic que pretén demostrar la veritat dels articles de la fe cristiana; la segona, tal com expressa el títol, el comentari de les proposicions que conté el poema precedent, i la tercera és una traducció *ad sensum* al llatí del *Coment* (Llull 1993, p. 504), en què les proposicions perden la rima. En els pròlegs es destaca repetidament que la pretensió dels textos és la d'oferir arguments de força necessària per provar la fe cristiana. El *Dictat* comença de la següent manera: «A cells qui dihen que provar / hom no pot la fe, ni donar / null necessari argument, / volem donar ensenyament / de .vii. articles principals» (Llull 1936, p. 263). El poema es desenvolupa en sis parts: l'existència necessària de Déu, la unitat de Déu, la Trinitat, l'Encarnació, la creació del món i la resurrecció dels morts. Com era d'esperar, el *Coment* i el *Tractatus* segueixen aquesta divisió. En el *Dictat* aquestes parts es resolen

²¹ Per això, en el catàleg Bonner tenen assignats, respectivament, els números III.41a, III.41b i III.41c. Vegeu la LlullDB.

mitjançant díctics octosíl·labs, cadascun dels quals constitueix una unitat que prova o aporta arguments a favor d'un aspecte dels dogmes que Llull vol demostrar: «Si són dos deus o tres o plus / cascú es dessus e dejús» (p. 266). L'estructura més emprada és la de la proposició hipotètica, tot i que sobretot a partir de la tercera secció va perdent presència. Malgrat això, una bona part dels díctics adopten una estructura bipartita en què s'enuncia la conseqüència d'una determinada asseveració. Al pròleg Llull assenyala l'ús d'aquesta estructura quan adverteix que el *Dictat* necessita «ensenyador», el qual ha de mostrar «la força major / qui està per los conseqüents / qui ixen dels antecedents» (p. 263-4). Normalment les proposicions hipotètiques serveixen per extreure conclusions que es presenten com a impossibles, contradictòries o inconvenients: «Si Deus no es, no valem res, / e per no res es tot quant es» (p. 266). En total es compten 102 unitats (20 a les tres primeres parts, 10 a la penúltima i 12 a la darrera) que són les que es reprendran al *Coment*, on Llull actua d'«ensenyador» per tal que el *Dictat* «pusca esser entès sens mestre» (Llull 1936, p. 277). En el *Tractatus* el nombre d'unitats s'arrodoneix a cent. Curiosament Llull no empra la mateixa terminologia en llatí i en català. A l'inici del *Coment* anomena «proposició» a les unitats del *Dictat*, mentre que en el *Tractatus* el terme emprat és el de «maximas necessarias». En darrer lloc, cal recordar que la forma mètrica utilitzada en el *Dictat*, d'un marcat perfil pedagògic i mnemotècnic, és la mateixa dels «Proverbis de la Retòrica nova» i els *Proverbis d'ensenyament*, tot i que el camp d'aplicació es redueix a la matèria teològica tractada en aquesta obra.

c) El *Liber ad probandum aliquos articulos fidei catholicae per syllogisticas rationes* (1304)

El present llibre és una concreció de les indicacions sobre com procedir en la disputació interreligiosa contingudes en l'obra immediatament anterior, la *Lectura Artis quae intitulatur Brevis practica Tabulae generalis*, del mateix any (Llull 1995b, p. 441). En aquest tractat, Llull explica que hi ha tres procediments per provar els arguments: en primer lloc, mitjançant l'ús de tres gèneres de demostració: *propter quid* (per causa), *quia* (per l'efecte) i *per aequiparantiam*. El segon mitjà consisteix a utilitzar quatre tècniques lògiques: el sil·logisme, l'entimema, la inducció i l'exemple; i en darrer lloc, es pot recórrer a l'Art per «inuenire plura media». En el *Liber ad probandum* Llull exemplifica el segon procediment. Sembla que la distinció entre quatre tipus de demostracions prové de Pere Hispà, el qual al seu torn l'havia heretat d'Aristòtil (Bonner 2007, p. 266; Llull 1995b, n. 3, p. 442). El fet, però, és que Llull rarament va desenvolupar els quatre procediments, i com que, d'una banda, **l'entimema és una espècie de sil·logisme**, i de l'altra, la inducció només es diferencia de l'exemple per una qüestió numèrica, Llull es va centrar en el sil·logisme i l'exemple (Bonner 2007, p. 267). El caràcter peculiar del *Liber ad probandum* s'explica, evidentment, perquè aplica les instruccions de la *Lectura*. Llull divideix el tractat en les mateixes sis parts que hem vist en les obres de l'epígraf anterior. Per a cada una d'elles, proposa cinc tipus d'arguments: els dos primers es basen en els divuit Principis i les deu Regles i adopten la forma del sil·logisme, mentre que els tres darrers són entimemes, induccions i exemples. Aquestes tres formes darreres, per les seves característiques, se solen resoldre molt breument. Els entimemes, per exemple, són una **mena de sil·logismes sintètics** en

què el terme mig no s'explicita perquè se sobreentén, i per tant, encara que incloguin les clàssiques partícules consecutives, no s'estenen tant com els sil·logismes: «Omnis potestas infinita impedit aliam potestatem infinitam esse; ergo tantum unus Deus est» (Llull 1995b, p. 459). Hem decidit incloure-les en aquest cens perquè formen part de les formes sentencioses de tipus lògic que, per la seva brevetat, mantenen algun tipus de relació amb els proverbis. Encara que a primera vista no sembla que en general els proverbis adoptin explícitament la forma d'aquestes tècniques lògiques, seria interessant d'analitzar-los detingudament i comprovar que no amaguin, en alguns casos, una estructura similar.

d) El *Liber in quo declaratur quod fides sancta catholica est magis probabilis quam improbabilis* (1310)

En aquest tractat de la fase postaristòtica, Llull fa ús de diferents mecanismes per aportar arguments que provin la fe catòlica. En la primera distinció exposa com funciona l'ascens i el descens de l'intel·lecte des de les sensualitats i la imaginació fins al món intel·ligible, i per què el qui es queda al nivell més baix de la realitat nega la racionalitat de la fe. En les quatre distincions posteriors, el beat emprà, en aquest ordre, «positiones», «problemata» o «propositiones», sil·logismes i qüestions, sempre amb l'objectiu de demostrar la veritat necessària de la fe. Les primeres es refereixen a «suposicions» i, segons Bonner 2007 adopten la forma de «contradictory suppositions» (p. 234), una forma de raonament que Llull assajarà força en aquesta darrera etapa. El que ara ens interessa, però, és la llista «de centum problematibus siue propositionibus per se notis» (Llull 1978a, p. 354) que ve a continuació. La particularitat d'aquestes formes és que generalment no només enuncien una determinada veritat axiomàtica, evident en si mateixa, sinó que expliciten, sovint mitjançant la presència de la partícula «ergo», per què dels principis establerts se'n deriva necessàriament la validesa de la fe cristiana. Per exemple, la proposició número dotze exposa el següent: «Plus potest Deus cum se ipso, quam cum alio. Et quia fides hoc tenet, ergo uera est» (p. 355). En la penúltima secció hi trobem quaranta sil·logismes i, per acabar, en la darrera hi ha cent qüestions.

4.5 Obres homilètiques

La relació entre la predicació lul·liana i les formes sentencioses constitueixen un capítol a part. Així com en una obra tan primerenca com la *Doctrina pueril*, en parlar de la retòrica, Llull ja aconsella de començar els discursos amb un exemple (Llull 2005, p. 191), en el *Liber de praedicatione* de 1304, quan s'ocupa de l'ordenació del sermó, precisa una mica més i explica que el predicador ha de començar el seu discurs «per metaphoram vel per proverbium vel exemplum» (Llull 1961, p. 399), i a continuació posa un exemple d'una «metàfora» extreta del seu «Arbre exemplifical», la qual es vol aplicar a l'exposició de les virtuts cardinals. Tot i així, en els cent sermons inclosos en la segona part del tractat, Llull els basa sistemàticament en *themas* bíblics i no posa més exemples de com començar el sermó mitjançant una forma analògica, ja sigui més o menys condensada. Més endavant, sobretot en les obres que formen part de l'anomenada *Summa sermonum* (1312-1313), publicats a Llull 1987, sí que podrem

veure algun cas d'ús de formes sentencioses per començar o fonamentar el sermó, tot i que no restringit a les formes analògiques, les quals, de fet, tenen una escassíssima presència. En canvi, com explicarem tot seguit, en aquest àmbit, la tendència a la sentenciositat també s'observa en el desenvolupament del sermó, fenomen que va lligat d'una banda a la presència de materials artístics, els quals serialitzen els continguts, i de l'altra a l'esquematisme amb què Llull exposa la manera de construir sermons. Ens ha semblat adequat de dividir aquesta matèria en tres subapartats:

a) Els *problemata* del *Liber de praedicationes contra Iudaeos* (1305) i les proposicions averroistes dels *Sermones contra errores Averrois* (1311)

Aquestes dues obres es poden relacionar pel fet que totes dues utilitzen proposicions o màximes per fonamentar els sermons. D'altra banda, comparteixen una clara funció apologètica, ja que l'horitzó darrer en els dos casos és demostrar de manera necessària la veritat de la fe catòlica, encara que en el segon la discussió adopti un caràcter més filosòfic. En la primera obra s'alternen els *themata* extrets de l'Antic Testament, els *problemata* i els preceptes de la llei mosaica. Sembla que el tractat estaria dirigit a «aprenents d'apologeta» que es disposen a disputar amb jueus, però part dels materials presentats també són aptes per fer-ho amb musulmans i creients (Cabrè 2000, p. 14-15). A la fi del llibre Llull conclou: «Probauimus ergo, quod Iudaei et Saraceni sunt in errore per praedictos sermones» (Llull 1984, p. 78). Aquest fet explicaria la varietat de procediments emprats i la presència dels *problemata*, ja que ni musulmans ni filòsofs estarien disposats a discutir a partir d'autoritats i lleis que no reconeixen d'entrada com a vàlides. Cabré 2000 considera que aquesta obra se cenyeix al principi lul·lià d'adaptar-se al contrari per fonamentar els arguments utilitzats en un terreny de coneixement comú (p. 15). En total, l'obra consta de 52 sermons, 17 dels quals es basteixen sobre *problemata* del tipus «Omne bonum est magis bonum existendo et agendo quam existendo tantum» (Llull 1984, p. 34). Per la seva banda, els *Sermones contra errores Averrois* estan formats per deu peces, totes elles encapçalades per una de les 44 tesis averroistes enunciades en el *Liber de syllogismis contradictoriis*, que són identificats com a «positiones autem siue propositiones» (Llull 1975b, p. 170-1). Les deu proposicions triades, tret d'una, se centren en la discussió de l'essència i l'activitat de Déu.

b) Proverbis i sentències al *Llibre de virtuts e pecats* (1313)

Aquesta obra, coneguda també amb el nom d'*Art major de predicació*, constitueix el gruix principal de la *Summa sermorum*, i tal com indica el primer títol, versa sobre temàtica essencialment moral. Els 136 sermons que la componen tracten o bé una sola virtut o un sol pecat, o bé, a partir de la tercera distinció, es combinen dues virtuts, dos pecats o una virtut i un pecat. Cal precisar que la llista de virtuts i pecats inclou les set habituals més un ítem extra: la saviesa en el cas de les virtuts i la mentida en el dels vicis. En referència a la presència de formes sentencioses en aquest llibre, hi ha diversos aspectes a comentar. En primer lloc, els setze sermons de les dues primeres distincions, els que presenten les virtuts i els pecats isoladament, s'inicien tots amb una sentència de tipus exhortatiu, en què es convida l'oient a cultivar les virtuts i evitar els pecats

al·legant l'essència o la voluntat divina. El primer sermó, «De justicia», té aquest encapçalament: «Car Deus es just ages justicia» (Llull 2008, p. 11); el «De fe», comença així: «Deus vol que ages fe per ço que d'ell crees e entenes veritat» (p. 22). I, en l'altre pol, el «De avaricia» diu: «Car Deus no ama avaricia no ages avaricia» (p. 33). A continuació Llull enuncia la definició de cada un dels conceptes morals i posteriorment comença el desenvolupament del tema, que entre altres materials sol incloure alguns exemples. És possible que aquestes sentències es relacionin amb el *thema* bíblic general per a tots els sermons del corpus que Llull postula en el pròleg: «Ama Deus ton senyor de tot ton cor, de tota ta anima, de tota ta pensa e de totes tes forces» (p. 10)²². En segon lloc, introduint-nos ja en el cos dels sermons que combinen conceptes, quan arriba als que relacionen la caritat amb els pecats (sermons 121-128, p. 265-281), Llull recorre a petites sèries d'una espècie de proverbis que en alguns casos tenen certes similituds amb alguns dels que es poden trobar als *Proverbis de Ramon* i els *Mil proverbis*, sobretot per l'ús de certes fórmules, com ara la de relacionar conceptes mitjançant mots que denoten parentiu o proximitat: parent, cosí, germà, amic, veí: «Caritat es parenta de sciencia e glotonia de ignorancia» (p. 269). Per acabar, també és important destacar que el visible caràcter esquemàtic amb què Llull va redactar aquest llibre comporta que molt sovint, i sobretot a mesura que es va avançant en la matèria i, per tant, el lector ja té interioritzada l'estructura del sermó, es tendeixi cap a una forta fragmentació dels continguts, que acaben per ser exposats mitjançant unitats curtes, de to repetitiu i natura essencialment relacional, que s'acosten a la forma sentenciosa, si bé potser d'una manera no tan clara com els proverbis de caritat que acabem d'assenyalar. Aquest fenomen es pot comprovar, per exemple, en el sermó 129, «De saviea e de avaricia» (p. 282-3), en què s'enuncien una sèrie d'actuacions contràries de l'home savi i l'home avar: «Home savi ab saviea parla saviament, e home avar ab avaricia parla folament e contra larguea».

c) Fragments breus i virtuts i pecats al *Liber de Pater noster* (1312) i al *Liber de Ave maria* (1312)

En els altres opuscles de la *Summa sermorum* no retrobem ni sentències a principi de sermó ni formes semblants a proverbis intercalades en les explicacions. Ara bé, sí que torna a aparèixer la tendència a la fragmentació de certs continguts, especialment als dos reculls que hem mencionat al títol. La particularitat d'aquestes dues obretes és que aquests curts fragments de to repetitiu van associats sistemàticament a llistes de virtuts i pecats (els mateixos que en l'*Art major*). Per exemple, en el *Liber de pater noster*, en el sermó 5, el de «Panem nostrum cotidianum da nobis hodie», trobem una d'aquestes tirades, associada en aquest cas als vicis, en què les vuit unitats comencen per la fórmula «Jesus Christus non est panis hominis...». El cas de l'accídia i la diligència fa així: «Jesus Christus non est panis hominis accidiosus, pigri. Et est panis hominis diligentis, diligentiam amantis pro eius amore» (Llull 1987, p. 69). En els sermons 6 i 8

²² Les vuit sentències que encapçalen els sermons sobre els vicis es reprenen a l'*Art abreujada de preïcació* (1313), en l'apartat «De mesclament», inclòs en la quarta distinció (Llull 1991, p. 106 i ss.). D'altra banda, Cabré 2000 considera que aquestes sentències, presents en les dues obres, són *problemata* o proposicions derivades de l'*Art* (p. 15).

hi ha dues tirades més associades a les virtuts. Pel que fa al *Liber de Ave maria*, trobem tres tirades similars en els sermons 1, 4 i 5, tot i que les unitats són en general més llargues. La més acostada a la forma sentenciosa és potser la del sermó 1: «Tu peccator uel peccatrix, qui indueris auaritia, facis magnam iniuriam salutationi, quae est *Aue Maria*, quia non decet tam altam et tam nobilem salutationem esse sine largitate, quam quis uelit habere ad uenerandum dominam nostram sanctam Mariam» (Llull 1987, p. 86). Pel fet que els sermons continguts en aquests opuscles es basen en les dues oracions cristianes fonamentals, i pel to salmòdic que deriva de la repetició de les fórmules, aquestes unitats acaben adquirint una certa cantarella pròpia de la pregària o el cant litúrgic.

5. FORMA I FUNCIO DELS PROVERBIS

A dia d'avui, hi ha una bibliografia prou extensa sobre els *exempla* lul·lians. El fet que constitueixin en bona mesura el pal de paller de les seves dues novel·les, especialment en el cas del *Llibre de meravelles*, explica en part l'interès que ha generat aquest recurs, molt productiu sobretot durant l'etapa quaternària. Així, entre d'altres, Arbona 1976 va dedicar un estudi als exemples del *Blaquerna*; Taylor 1995 va cridar l'atenció sobre alguns trets particulars dels exemples del «Llibre de les bèsties»; Ysern 1999 es va fixar en les «estructures exemplars» dels dos primers llibres del Fèlix i més recentment Bonillo 2004 s'ha encarregat d'estudiar els *exempla* dels dos darrers. Per la seva banda, Gisbert 2004 ha analitzat un altre mecanisme analògic de l'època quaternària: les metàfores dels *Començaments de medicina*. Alguns autors s'han fixat en altres aspectes de l'ús dels *exempla* per part de Llull: Llinarès 1987 compara les diferències que s'observen entre les versions d'un mateix exemple que Llull utilitzà en tres obres diferents, i són especialment rellevants les observacions teòriques que Aragüés va realitzar bàsicament a partir de l'anàlisi del conjunt d'exemples inclòs en la *Rhetorica nova*. A tots aquests s'haurien de sumar els que tracten els de l'«Arbre exemplifical» que veurem tot seguit.

Ara bé, tal com assenyala Bonner 2007, p. 265, en l'obra de Llull s'observa un progressiu abandonament de les formes literàries, molt estretament lligat al bandejament dels exemples i de les metàfores a partir de l'etapa ternària, que gairebé acabaran desapareixent en la fase postartística. Llull va anar decantant la seva confiança en la força persuasiva de la literatura cap a altres terrenys, especialment cap a l'homilètica. No es pot dir ni molt menys que a partir de 1290 el proverbi o la forma sentenciosa substitueixi funcionalment l'exemple, en primer lloc perquè no assumeix el mateix rol que els recursos analògics tenien a l'època quaternària, atès que la base demostrativa d'una i altra etapa difereixen totalment. En segon lloc, perquè la funció i la utilitat que Llull percebia en aquestes formes, tot i que tenen punts de contacte, no es poden igualar a les dels exemples. Tanmateix, és cert que la forma sentenciosa tenyeix moltes de les obres de la fase ternària tal com ho havien fet l'exemple i la metàfora en algunes de la fase anterior. I malgrat això, més enllà dels articles dedicats a estudiar el material didàctic-analògic de l'«Arbre exemplifical» i alguns treballs sobre la *Rhetorica nova*, les col·leccions de proverbis i la forma proverbi en general no han merescut gaire atenció per part dels analistes de l'obra literària lul·liana²³. Aquesta situació és força lògica si tenim en compte que els proverbis han quedat al marge de les obres que, des d'un punt de vista literari, avui dia valorem més, com les dues novel·les abans citades, el pròleg del *Llibre de l'orde de cavalleria*, el *Llibre del gentil* o el *Llibre de contemplació*, i que han centrat l'atenció preferent dels estudiosos. D'altra banda, sembla evident que els *Proverbis de Ramon*, l'obra més ambiciosa del grup, i que compta amb una amplíssima tradició manuscrita i impresa en llatí, ha ofert al llarg del temps altres interessos més destacats que l'estrictament literari, atès que no sembla un llibre pensat en primera instància per proporcionar una lectura plaent. Malgrat això, fóra

²³ Només es podrien citar les breus introduccions a Llull 1928, Llull 1957b i Llull 1978c.

bo començar a esmenar la situació: justament aquest és un dels principals objectius del nostre treball. A continuació presentem una primera aproximació, necessàriament succinta, a l'anàlisi de la forma, els recursos, l'estructura i la funció que caracteritzen els cinc reculls de proverbis que Llull va escriure.

5.1 El camí obert per l' «Arbre exemplifical» (1295-1296)

Com ja hem vist a l'apartat primer, l'«Arbre exemplifical» constitueix la quinzena part de l'*Arbre de ciència*, i està format per un conjunt d'«exemplis» dividits en dos tipus, els *recontaments* i els *proverbis*, que transformen els continguts desenvolupats en els arbres precedents en un material apte per a ús de predicadors o perquè el receptor conegui els «secrets naturals» de les coses i les moralitats que se'n deriven d'una manera plaent. Les parts que contenen exclusivament proverbis són el tronc i les flors; en els rams es combinen exemples i sèries de proverbis, mentre que en les arrels i les branques es poden trobar alguns proverbis associats a recontaments. Hauf 2002 compta fins a 447 proverbis (p. 308), encara que a aquest nombre caldria sumar-li els proverbis que hi ha a les arrels i les branques.

El primer treball a donar compte del procés de transmutació que els materials científics de l'*Arbre de ciència* experimentaven en aquesta mena d'apèndix didàctic, fou el famós article de Robert Pring-Mill publicat el 1976. El crític anglès se centrava aleshores en l'exemplificació del procediment que Llull emprava, sobretot en les primeres parts de la secció, mitjançant una anàlisi molt detallada del primer exemple de les arrels, que conté un proverbi i un recontament. Perquè el lector es pogués fer càrrec del funcionament, Pring-Mill es veia obligat a presentar una breu síntesi de la teoria elemental lul·liana, sense la qual és impossible comprendre les a primera vista estranyes semblances sobre les quals es construeixen els exemples. Justament aquest caràcter no evident del material exemplar del recull, la lectura del qual requereix un coneixement previ de la teoria exposada, és un dels trets que, posteriorment, Hauf 2002 remarcarà (p. 311). L'article de Pring-Mill va estimular la curiositat dels experts i poc després, Cabré, Ortín i Pujol 1988, seguint els passos de l'estudi anglès, van aprofundir en l'estudi de la transmutació de la ciència en literatura tot ampliant el corpus d'exemples analitzats (incloent-hi alguns grups de proverbis). Segons aquests estudiosos, la col·lecció neix de la voluntat de Llull de ser entès, cosa que fa emergir la necessitat «d'aplicar les nocions teòriques a un àmbit d'experiència comú» (p. 140). Destaquen que en el conjunt hi conviuen dues funcions: la d'ajudar a comprendre els continguts científics exposats en els arbres precedents i la d'extreure'n aplicacions morals mitjançant l'analogia. Són si fa no fa les funcions il·lustrativa i exhortativa que identifica Aragüés 1996 (p. 310-1). Aquesta dicotomia de funcions explica, d'una banda, que sovint el material exemplar no tingui gaire a veure amb els temes que teòricament li tocava il·lustrar, i que en canvi en altres ocasions funcioni gairebé com a demostració (Cabré, Ortín i Pujol 1988, p. 142-3). Un altre aspecte important que aquests autors posen de manifest és que els recontaments i certs proverbis no tenen uns trets estilístics absolutament distintius i que Llull més aviat té un concepte operatiu d'aquestes categories. Recontament i proverbi respondrien, respectivament, al que ells anomenen «fórmula de desplegament» i «fórmula de concentració» (n. 3, p. 140).

Aquest fet implica que els recursos que Hauf 2002, p. 322-331 (l'estudi més complet fins avui), identifica com a característics dels recontaments del recull també siguin en part aplicables als proverbis: l'estructura dialògica; la personificació, gràcies a la qual proverbis i exemples són poblats d'una gamma àmplia i inaudita de personatges, des dels elements i els elementats fins als vicis i les virtuts; una certa flexibilitat estructural i formal; i també fins i tot l'absència d'una conclusió o moral clara, tot i que aquest tret tingui més a veure amb els exemples, que tradicionalment contenen una conclusió per clarificar el missatge. Però si llegim un proverbí del Tronc sensual com aquest: «Dix lo cavall al cavaller que no calia que portàs esperons, que ell iria volenter; e'l cavaller dix que paor faïa córrer les fembres» (Llull 1957a, p. 806), per molt que el lector estigui mínimament familiaritzat amb l'Art lul·liana, resta d'antuvi desconcertat. Hauf considera que aquest tret s'ha de relacionar amb la voluntat de Llull de fomentar l'esforç intel·lectual i, de fet, alguns dels proverbis que van associats als recontaments tenen justament la funció de generar un dubte o una interrogació en el lector. Després del famós proverbí primer de les arrels («Lo foc vol que la sua calor sia bona en l'aigua per ço que la sua bonea haja gran virtut; e per ço dix l'aigua a l'àer que la membràs en la sua malaltia», p. 799), que funciona com una condensació preliminar del recontament, el monjo que actua en funció de deixeble demana a Ramon que li exposi el sentit d'aquesta semblança que no acaba d'entendre. Hauf 2002, p. 323, també destaca que altres vegades una forma proverbial funciona com a estímul per a la curiositat. Alguns exemples de les branques comencen amb una escarida sentència del tipus: «Dix fi que neguna res no valia sens ella» (Llull 1957a, p. 817), seguida de la consegüent demanda d'exposició del monjo-deixeble. Una bona part dels proverbis continguts en les flors també assumeixen una forma dialògica, però sense l'obscuritat dels proverbis de les arrels i el tronc: «—Infern—dix paraís—, ¿què desirats? —Paraís, que negun bé no hajats» (p. 834). Tota la resta adopta un to sentenciós més convencional amb una voluntat moralitzant clara. En canvi, els proverbis dels rams, els quals són pronunciats per personatges dels recontaments, són proverbis rimats extrets dels *Cent noms de Déu*, en què es combina una certa actitud apologetica amb una finalitat exhortatòria.

A tall de conclusió, si hi ha un tret que defineix amb exactitud l'«Arbre exemplifical» és l'enorme varietat de les formes exemplars que proposa i dels seus continguts, i l'originalitat dels recursos amb què són presentats i resolts. Llull hi estava obligat, atès que una de les finalitats que cercava era que la lectura del recull proporcionés «solaç».

5.2 Els *Proverbis de Ramon* (1296)

La primera col·lecció de proverbis lul·lians és alhora la més extensa i la que abraça un conjunt de camps més ampli. L'obra està dividida en tres seccions de cent capítols cadascuna. En general, hi ha 20 proverbis en cada capítol, per la qual cosa l'obra consta en total d'uns 6000. Llull divideix així el llibre: «la primera part es dels proverbis qui son dels .C. Noms de Deu, dels quals havem fet ja .j. Libre, e mostram la natura de Deu e de les seves obres, e ells applicam a moralitats; la segona part es dels proverbis naturals per los quals hom ha conoxença de les natures de les creatures; terça part es dels proverbis morals qui ensenyen les vertuts e ls vicis» (Llull 1928, p. 1-2). El recull

va ser escrit molt poc després de l'*Arbre de ciència*, per la qual cosa és ben probable que Llull assagés en aquest llibre una mena d'amplificació de les possibilitats persuasives i expositives del proverbi descobertes en l'«Arbre exemplifical». De fet, Llull destaca la potencialitat comunicativa de la forma en el pròleg: «Proverbi es disposat a esser leugerament habituat e membrat, per açò es aquest Libre disposat a esser leugerament habituat en membrant entenent e amant» (Llull 1928, p. 1). Tot i així, es podria dir que els *Proverbis de Ramon* exploten el camí obert per l'«Arbre exemplifical» en un determinat sentit, però no aprofiten totalment l'efervescència creativa mostrada en aquest recull. En primer lloc a causa d'una divergència essencial i evident entre les dues obres, que necessàriament les dota d'un caràcter clarament diferenciat: l'«Arbre exemplifical» compta amb una sèrie de continguts ja exposats amb anterioritat que el lector ha de tenir presents per copsar el sentit dels exemples proposats; en els *Proverbis* no hi ha cap *background* immediat (tot i que, com és habitual, Llull menciona al pròleg l'obra de referència artística vigent, la *Taula general*), i per tant, la funció purament expositiva o il·lustrativa, present però potser no sempre prioritària al recull anterior, adquireix ara, en unes parts més que en altres, una rellevància molt més important. Per aquesta raó, s'arriben a trobar alguns passatges en què els proverbis perden fins i tot el seu caràcter sentenciós, la seva eficàcia formal, i es converteixen en un reguitzell de frases enunciatives cada una de les quals presenta un determinat aspecte del tema que es tracta. Per exemple, el capítol 189, que tracta de la potència vegetativa, comença per una definició del concepte (en tota la segona part i un bon tros de la tercera, el primer proverbi és sempre una definició). El segon proverbi enuncia les parts de la vegetativa: «Les parts de vegetativa son apetitiva, retentiva, digestiva, dispulsiva» (Llull 1928, p. 203). I el tercer, extremadament llarg, n'assenyala les funcions: «Per la appetitiva han appetit les unes substàncies amb les altres, e per la retentiva se reté ço que les unes substàncies han de les altres, e per la digestiva se digereix e s fa transmutació de una substancia en altra, e per la dispulsiva escupen e suen los homens e caen les fulles dels arbres» (p. 203). Generalment la immensa majoria dels proverbis no superen les dues o tres ratlles, però de tant en tant sobta la presència d'unitats que, com la que acabem de copiar, superen les 50 paraules. Un exemple més de la llibertat formal amb què Llull desenvolupava certs gèneres de la tradició²⁴.

Una conseqüència clara del punt que acabem d'assenyalar és la pèrdua d'importància del material analògic i d'alguns dels recursos formals que caracteritzaven els proverbis més originals de l'«Arbre exemplifical». El proverbi «tipus» de la magna col·lecció o bé és una mena de proposició o de màxima, més o menys extensa, a vegades enunciativa com a mer principi, molt semblant als dels *Començaments de filosofia* («Egualtat es comuna relació de molts», p. 135), a vegades amb informacions suplementàries afegides («Lo nom de Deu no es variable, mas lo crestià e'l jueu e'l sarraí lo variegen per varies vours e vocables», p. 3), i bastant sovint amb clàusules causals incloses («Car forma comuna està ajustament de parts actives, estan en ella moltes raons actives», p. 129) o expressada en forma d'oració hipotètica («Si de temps

²⁴ El cas més extrem d'aquest tret el trobem en el capítol 193 «De home» (p. 210). Tots els proverbis es resolen entre una i tres línies, com és habitual, però de sobte, ens trobem amb el 18, que ocupa sis línies i que sembla més aviat un paràgraf d'un text en prosa qualsevol que no un proverbi.

pogués ésser alguna cosa, fóra temps substancia», p. 140)²⁵; o bé es tracta d'una forma proverbial més relacionada amb la valoració moral i el didactisme catequètic, que tracta d'exhortar el lector a estimar les virtuts i avorir els vicis, i que a vegades ho fa amb estructures comparatives o paradoxals («Més val morir per viure, que viure per sentir», p. 24), amb imatges i personificacions simples i fàcilment intel·ligibles («Lo primer metge qui sana ànima malauta, es Deu», p. 56; «Castetat no va de nits», p. 254) o mitjançant la interpel·lació directa («Enaxí seràs homicide si t'aucius lentament com sobtosament», p. 295). A vegades, quan el primer tipus de proverbis que hem identificat desenvolupa algun tema explícitament artístic, com en el cas dels capítols 22 i 23 (p. 29-30), que tracten de Bondat i Grandesa en tant que dignitats divines, el resultat final s'assembla molt als repertoris de condicions que podem trobar, per exemple, a l'*Art amativa* o l'*Arbre de filosofia d'amor*²⁶. El segon tipus de proverbi genera en alguns casos llistes que tendeixen a la repetició d'una mateixa estructura, especialment en els capítols referents als vicis i les virtuts, situats a la tercera part del llibre. Malgrat tot, l'analogia, la metàfora i alguns recursos típics de l'«Arbre exemplifical» no desapareixen absolutament, encara que en general no impliquin l'obscuritat de la lliçó del proverbi. La comparació és un recurs bastant recurrent i de tant en tant es poden trobar algunes analogies elementals: «Enaxí fa la fembra fill per la facció del home, com l'àer fa aigua calda per la calor que pren del foc», p. 185. L'ús de la imatge o l'analogia no explícita és bastant excepcional però se'n pot trobar algun cas, lluny però del recargolament d'alguns exemples del recull precedent. Així, en el capítol 279, que tracta de clerecia, després de la definició i d'altres proverbis que pontifiquen sobre la condició del clergue, de sobte ens trobem el següent proverbi: «La mar es de moltes aygues e moltes aygues son d'ella»; i a continuació aquest altre: «Pus que en Saturnus es sobre en Júpiter, mal fa car no es de mellor complecció que ell»; i més endavant «Lo Sol illumina'l dia, e'l foc la nit», tot i que poc després se'ns aclareix: «Lo Sol e bo clergue participen en lugar» (p. 299-300). D'altra banda, un recurs que abunda més és el de la interrogació retòrica, que apareixia en alguns proverbis de les branques i les flors de l'«Arbre exemplifical», associat al diàleg entre dos personatges. Aquí sol tenir la funció d'interpel·lar l'actitud del lector en relació a alguna realitat moral. En el capítol 35 (p. 41), «De Jhesu Crist», els cinc proverbis finals, d'un to bastant consirós, formen un conjunt d'interrogacions retòriques.

Aquesta doble tipologia que hem detectat també ens pot servir per introduir el tema de la funció dels proverbis de la col·lecció. El primer tendeix clarament a una funció expositiva i el segon a l'exhortativa. Salvador Galmés, en la introducció a la seva edició dels proverbis (Llull 1928, p. xii), ja es va apropar a aquesta divisió tot distingint entre proverbis especulatiu i pràctics, tot i que no va afinar massa en la localització, atès que considerà que la primera i la segona part del llibre pertanyien senceres al primer grup, i la tercera (al costat dels *Mil proverbis* i els *Proverbis d'ensenyament*) al segon. Si anem al pròleg de l'obra, Llull deixa molt clares les seves intencions. En

²⁵ En alguns passatges hi abunden les proposicions hipotètiques negatives, d'una forma molt semblants a les proposicions del *Dictat de Ramon*, tot i que sovint més extenses i desenvolupades («Si en la divina bontat no fos simple bonificar, no abastara per sí matexa a son actu», Llull 1928, p. 22).

²⁶ Vegeu els comentaris a aquestes obres, apartat 4.2.

primer lloc, la voluntat didàctico-expositiva hi és ben explícita: «volem gran sciencia e contemplació significar per proverbis», i més avall s'especifica que el llibre «mostra les natures de les substancies e de lurs accidents» (p. 1). Però el desig de mostrar el camí recte també: «Aquest Libre es molt útil a conèixer e amar Deu sí matex e son pruísmo [...] e encara ensenya a conèixer morals vertuts e vicis» (p. 1). Les dues funcions són també, de fet, implícites en la distinció de la matèria: en la segona part hi ha els «proverbis naturals per los quals hom ha conoxença de les natures de les creatures», mentre que en la darrera s'inclouen els «proverbis morals qui ensenyen les vertuts e ls vicis». La primera part és més dual: «mostram la natura de Deu e les sues obres, e ells applicam a moralitats» (p. 2). Bonner i Ripoll 2002 destaquen que la primera part i la tercera són més «estrictament proverbials» que la segona, la qual és plena de definicions i la interpreten com una nova versió de les Cent Formes²⁷ (p. 91). Això és bastant cert: sembla que hi ha un lligam clar entre el caràcter més «proverbial» i el to moralitzant. Però pel que fa a les definicions, si bé és veritat que la primera part en conté relativament poques, la tercera només es diferencia de la segona pel fet que els primers capítols no contenen definicions perquè tracten d'unes matèries, els articles de la fe i els manaments, que no les requereixen. A partir del capítol 218, en què es comencen a tractar els sagraments, i fins al final, els primers proverbis de cada grup són sistemàticament definicions, element que pràcticament desapareix en els *Mil proverbis*, una obra que tracta temes molt similars.

En la bibliografia especialitzada s'ha observat que els exemples de Llull tenen una forta tendència cap a la funció expositiva. Així, Aragüés 1996 considera que malgrat la distinció que fa la *Rhetorica nova* entre exemples *naturals* i *morals*, homologable a la que hi ha en els *Proverbis de Ramon*, sembla que la intenció dominant és l'expositiva (p. 310-1). També Bonner 2007 assenyala que alguns articles recents han demostrat el caràcter eminentment il·lustratiu dels exemples lul·lians (p. 263 i n. 26). En un altre extrem, els editors de Llull 2006 remarquen en la introducció que els proverbis de Llull solen tenir una «finalitat d'il·lustració moral» (p. 73). Això darrer sembla ser exacte per a les tres col·leccions que veurem a continuació, però en el cas dels *Proverbis de Ramon* és evident que s'han de fer més precisions. Les definicions que apareixen en la tercera part ens indiquen que en aquesta obra la «il·lustració moral» està empeltada d'una voluntat d'aclarir, d'una manera lingüísticament neutra i objectiva, la natura dels conceptes morals. D'altra banda, la matèria moral d'aquesta secció no es limita a una llista de vicis o virtuts, com passa per exemple en el *Llibre de virtuts i pecats*, per la qual cosa es poden trobar matèries com ara «predicació», en què s'exemplifica el sistema proposat per Llull, basat en la doctrina «segons les obres naturals». En conseqüència, el capítol s'estructura a partir d'una sèrie de proverbis expositius que posen de manifest la natura de cada ésser de l'escala de les criatures i només el darrer ofereix una valoració moral sobre el bon i el mal predicador. Per tant, podem concloure que les funcions expositiva i exhortativa conviuen plenament en el

²⁷ Les Cent Formes és una mena de component accessori de l'Art ternària format per una llista de cent conceptes de tipus majoritàriament filosòfic que complementen els altres elements de l'Art. Per al lloc que ocupen en l'estructura de l'Art ternària vegeu Bonner 2007, p. 164-9; per a les diferents llistes de les Cent Formes vegeu Bonner i Ripoll 2002, p. 88-98.

conjunt i que, encara que s'observen tendències evidents (els primers capítols de la primera i tota la segona part serien bàsicament expositius, mentre que la resta de la primera secció i la tercera estarien dominats per un caràcter més moralitzant), existeix una considerable interdependència entre les dues funcions i a estones una remarcable alternança. En darrer lloc, no podem deixar d'assenyalar que Llull preveu que el conjunt tingui aplicacions en els àmbits de la predicació i l'apologètica (p. 1). Si comparem les funcions assignades a aquesta obra i les que assumia l'«Arbre exemplifical», és de destacar que la compilació de proverbis no es postula com a instrument per «haver solaç e amiatat de les gents» (Llull 1957a, p. 799).

5.3 Els *Mil proverbis* (1302)

La segona col·lecció de proverbis lul·lians, que, com indica el títol, reuneix al voltant d'un miler de proverbis, fou escrita, segons informa l'èpilog (Llull 1928, p. 372), en alta mar, després que Llull completés un viatge amb objectius missionals al Pròxim Orient. Poc abans havia escrit la *Rhetorica nova*, on teoritzava molt concisament sobre la funció del proverbi. És curiós de constatar que les dues col·leccions de proverbis més remarcables neixin sempre després que Llull dediqués una certa atenció al gènere en el si d'una altra obra. Sembla que això li servia d'esperó. De fet, entre les curtes introduccions que encapçalen els *Mil proverbis* i la secció «De pulchris proverbiiis» de la *Rhetorica nova*, s'observa una certa sintonia, més enllà de les diferències d'objectiu i caràcter que separen les obres en què s'insereixen. Les definicions de *proverbi* que una i altra donen són relativament semblants i, en les dues introduccions, a banda de remarcar que les paraules han de servir el seu fi últim, en darrera instància la primera intenció lul·liana, assenyalen que el proverbi és, segons la traducció dels editors de Llull 2006, «un introductor de paraules i un dispensador d'audàcia i de consell al qui parla» (p. 153). En els *Mil proverbis* aquest aspecte és expressat de forma més prosaica i centrant-se només en la col·locació dels proverbis: «...pot hom haver materia a parlar de totes bones costums, donant per ells exempli al començament de ses paraules» (Llull 1928, p. 327). Òbviament aquesta afirmació lliga amb els consells de la *Doctrina pueril* i el *Liber de praedicatione* (vegeu la introducció al subapartat 4.5). És de remarcar que Llull no faci referència a la predicació, i més quan el contingut del repertori s'adiu bastant amb l'homilètica moral del beat, cosa que ens indicaria que amb els *Mil proverbis* Llull buscava arribar sobretot a un tipus de públic laic, amb unes necessitats comunicatives diferents de les dels clergues i frares mendicants²⁸. En tot cas, a banda de la indicació sobre la posició del proverbi en el discurs, en la introducció queda clara, d'una banda, l'orientació retòrica de la col·lecció (l'objectiu és furnir al lector «materia a parlar de totes bones costums») i la seva dimensió didàctico-moral («per açò fem aquests *Mil proverbis* ab que donem doctrina com hom se sapia haver en la fi a la qual

²⁸ És probable que els *Proverbis de Ramon* també fossin destinats a laics amb un alt nivell d'instrucció, com demostra la versió catalana existent. Ara, cal remarcar que el text en català ha estat conservat per un únic manuscrit sencer (això sí, contemporani de Llull), mentre que la versió llatina ha estat transmesa per uns trenta testimonis manuscrits i sis edicions publicades entre finals del s. XV i el s. XVII. Els *Mil proverbis*, en canvi, es conserven en sis manuscrits complets en català i dos en llatí bastant tardans (consulteu la LluDB per a més informació sobre els manuscrits i les edicions).

es creat», p. 327). Uns trets clarament semblants als que caracteritzen també el recull de la *Rhetorica nova*.

A banda de la llargada i l'abast dels dos reculls, el tret que més els diferencia, però, és la forma. Els *Mil proverbis* són escrits en prosa, encara que de tant en tant hi hagi algun proverbi que rimi, a vegades gairebé de casualitat: «Falsa cortesia es mala vilania» (p. 360). El recull consta de 52 capítols que inclouen al voltant de 20 proverbis cadascun. L'estructura és força senzilla: després de començar amb l'inescamotejable capítol sobre Déu, s'inicia un bloc dedicat a diferents personatges del món social (cap. 2-11), començant per l'esfera pública (prelat, príncep, sotmès) però dedicant un bloc més extens a la privada (parent, muller, escuder, amic, enemic...). A continuació es desplega un espai llarg dedicat a les virtuts (cap. 12-39), amb les cardinals i les teologals al capdavant i acompanyades d'una llista d'altres virtuts religioses i laiques. Posteriorment es dediquen uns quants capítols als vicis, que formen un bloc molt més curt (cap. 40-47) en què es tracta la mort i els set pecats capitals. El repertori es tanca amb un conjunt una mica més heterogeni de conceptes: parlar, riquesa i pobresa, diligència i, en darrer lloc, un capítol en què es tracta la intenció, amb el qual es dona una certa forma circular a la col·lecció. Pel que fa a la tipologia de proverbis que s'observa, deixant de banda mitja dotzena que adopten una forma acostada a la de la definició o el principi («Poder de príncep es instrument de fi de poble», p. 329), els podríem dividir en proverbis de presentació apodíctica i proverbis de valor admonitori directe²⁹. Els primers es resolen amb una formulació de tipus sentències, d'un to més impersonal o general: «Crossa, anell e mitra no han tanta de bellesa com han pietat caritat e castedat» (p. 329), «La fi de confessió es perdó» (p. 348). Els altres, que són els més abundants, solen interpel·lar directament el lector i contenen un consell, un advertiment o una exhortació: «No t'adalts de prelat qui ama més estranya ovella que privada» (p. 329), «Si vols conèixer prelat, guarda a qui farà honrament» (p. 329), «Més ama Deus tu per sa bontat que per la tua» (p. 328).

5.4 Els «Proverbis de la Retòrica nova» (1301) i els *Proverbis d'ensenyament* (1309)

La identitat formal i de caràcter, i la història de la transmissió d'aquests dos breus reculls, permet de tractar-los conjuntament. La col·lecció de 1309 és una petita obreta independent, escrita únicament en català, i que ens ha pervingut en dos manuscrits conservats a la Biblioteca Ambrosiana de Milà, tots dos del segle XVI i de característiques molt similars. Pel que fa a la de 1301, com és sabut, la versió catalana original de la *Rhetorica nova* es va perdre, i en conseqüència només els testimonis llatins la reporten. La versió llatina, però, no manté el vers regular original. Ara bé, a principis de segle passat, Mateu Obrador va descobrir que un manuscrit del segle XV, també de la Biblioteca Ambrosiana, contenia sota l'epígraf «Ramon Llull» una sèrie d'una cinquantena de proverbis, i tot seguit els va publicar (Obrador 1908). En editar els *Proverbis d'ensenyament* (Llull 1928, p. 373-389), Salvador Galmés, per la seva similitud, va decidir d'afegir aquests proverbis als 175 que originalment constituïen el

²⁹ Aquesta classificació s'inspira en la que Cabré, Ortín i Pujol 1988 van proposar per als proverbis de l'«Arbre exemplifical» (p. 156).

petit recull, considerant que deurien haver format part d'una mateixa obra. Sembla que Rubió va ser un dels primers a adonar-se que aquests darrers proverbis coincidien amb els que contenia la secció «De pulchris proverbiiis» de la *Rhetorica nova* (Rubió 1985, p. 225), i molt recentment els editors i traductors al català d'aquest tractat (Llull 2006) no només han utilitzat la versió que els oferia l'edició Galmés sinó que han demostrat que la lliçó catalana ajuda a resoldre amb més seguretat alguns punts crítics que oferien els testimonis llatins. Avui dia, hom s'ha adonat que, amb les dades a la mà, no té sentit continuar considerant que les dues col·leccions formen un text unitari, atès que no hi ha cap testimoni antic que els transmeti conjuntament, per la qual cosa des de fa molt poc els «Proverbis de la Retòrica nova» compten amb un número propi en el catàleg Bonner³⁰.

Deixant de banda aquestes qüestions preliminars, les dues col·leccions presenten en efecte unes similituds formals i funcionals força elevades. No hi ha dubte que el didacticisme moralitzant caracteritza ambdós reculls, i que el vers i la rima són dos recursos emprats per facilitar-ne la lectura i la memorització. Els proverbis estan formats per díctics octosíl·labs de rima consonant, a vegades amb certes irregularitats, una forma molt arrelada en la tradició didàctica proverbial (cal recordar per exemple els famosos *Disticha Catonis* llatins), i que Llull també va utilitzar en el *Dictat de Ramon*. A més a més, en els dos casos, l'autor tracta *diversarum materierum*, tal com diu en la introducció de la secció de la *Rhetorica nova* (Llull 2006, p. 152 i 153), i encara que es poden detectar certs focus d'interès, no s'observa una estructuració estricta i evident dels continguts, tal com succeïa en els *Mil proverbis*. El fet que els «Proverbis de la Retòrica nova» formin part d'un tractat sobre retòrica, però, els dota d'una funcionalitat lleugerament diferent de la del altre recull. En la introducció es destaca la capacitat del proverbi d'expressar una «sentència gran» en poc espai, s'afirma que és un bon mètode per captar l'atenció de l'auditori quan s'inicia un discurs i un bon ornament si s'adequa al fi legítim que persegueixen les paraules, i es considera que els proverbis proposats són aptes per a «moltes menes de paraules i sentències» (p. 153). En la introducció a l'obra, els curadors de Llull 2006 asseguren que els proverbis inclosos en el tractat «semblen escollits expressament per a un tractat de retòrica» (p. 74), atès que versen sobre una sèrie de valors relacionats amb la vida pública (els honors, els béns, les relacions personals, les ambicions) i sobre els mitjans, alguns persuasius, que permeten aconseguir-los. També destaquen que són proverbis morals directament intel·ligibles, ja que es basen en coneixements compartits i comuns entre l'emissor i el receptor. Cal dir que el manuscrit de l'Ambrosiana que ha conservat la versió catalana d'aquests proverbis només en transmet la llista, sense la introducció ni l'explicació del sentit del primer proverbi que Llull inclou com a exemple aplicable a tots els altres casos.

Per la seva banda, sembla que els *Proverbis d'ensenyament* tindrien una funcionalitat didàctica més genèrica, però també bastant orientada a la formació de la moral pública i a l'edificació d'un determinat capteniment davant el proïsme. De tant en tant es pot trobar algun lleuger canvi de registre, com per exemple en els proverbis 102-6 (Llull 1928, p. 382), en què s'insta el receptor a adonar-se de certes realitats

³⁰ Vegeu la fitxa III.50a de la llista d'Obres de Ramon Llull de la LlullDB.

espirituals: «Car home es vengut de no res / meravella's de ço que es». També hi ha proverbis que no es queden en el terreny de les virtuts i els vicis aplicats a la vida pública, sinó que aconsellen sobre quina actitud cal adoptar envers certes potències humanes, com el bloc que se centra en l'enteniment i els sentits (prov. 138-144, p. 384): «Ton entendre fay companyó / de ta ymaginació». En tot cas, aquesta intencionalitat concordaria força amb el fet que Llull probablement va trametre la curta col·lecció a Jaume II d'Aragó, amb l'objectiu d'instruir els infants reials (vegeu el document 40 de Hillgarth 2001, p. 78). En darrer lloc, pel que fa a la tipologia, la immensa majoria de proverbis dels dos reculls tenen un valor admonitori o exhortatori molt clar, a vegades expressat de forma molt directa, mitjançant l'imperatiu («No faces penitencia en lit / que sia ben guarnit», Llull 1928, p. 385), i en d'altres ocasions, moltes menys, de manera indirecta («Qui té lo bé e no l'estreny / cerca-la on ella es», p. 382). Encara hi ha menys casos de proverbis que es presentin en forma apodíctica («Negun viure val bon morir / ni de mala mort ben eixir», Llull 2006, p. 155).

Abans de finalitzar, cal advertir que en la *Rhetorica nova* hi ha una altra petita sèrie de proverbis. En la quarta part, que tracta «De caritat», Llull desenvolupa la matèria mitjançant parelles formades per un proverbi i un exemple, tal com succeïa en l'«Arbre exemplifical», tot i que en aquest cas el proverbi no resulta d'una condensació narrativa de l'exemple, sinó que la narració il·lustra la sentència moral expressada en els proverbis. En total n'hi ha onze (però només deu exemples, perquè hi ha un proverbi introductori). El text llatí no els fa rimar, però els editors de Llull 2006 especulen sobre la possibilitat que en català sí que fossin rimats (n. 134, p. 205).

6. CONCLUSIONS I PERSPECTIVES D'ESTUDI

La natura d'aquest treball, necessàriament breu, no ens ha permès d'analitzar amb suficient profunditat les concomitàncies que el proverbi estableix amb les expressions de caire aforístic que hem anat descrivint en les seccions anteriors. Un estudi d'aquest tipus ens hauria de permetre donar compte, amb molta més precisió, de les coincidències i les divergències que es poden detectar entre elles i ens hauria de proporcionar un mapa el més acurat possible de l'ús lul·lià de les formes sentencioses. Tanmateix, la finestra que hem obert amb l'exposició dels materials que estaven a la nostra disposició, ja ens ofereix moltes pistes de quins passos cal emprendre a partir d'ara, i en el desplegament de la nostra anàlisi, que s'ha beneficiat de tots els estímuls i indicis que hem pogut de la bibliografia consultada, hem tractat de fer palès que efectivament hi ha una estreta vinculació entre el proverbi i altres tipus de formulacions sentencioses. Ara ens agradaria d'efectuar una recapitulació dels continguts que han anat apareixent en les seccions precedents, centrant-nos en l'anàlisi dels diferents termes amb què Llull marca les formes sentencioses per tal de fixar una mica més les relacions que mantenen.

Per començar, podem donar un cop d'ull a la definició de «proverbi» inclosa en els *Proverbis de Ramon*: «Com proverbi sia breu preposició qui conté en sí molta sentència, per açò volem gran sciencia e contemplació significar e mostrar per proverbis» (Llull 1928, p. 1). Si en la definició dels *Mil proverbis* (vegeu la citació de Bonner 2007 a la p. 9, i la n. 7), Llull feia servir un terme neutre com «instrument» per caracteritzar la natura del proverbi, ara n'utilitza un de més marcat en els seus escrits: *preposició* (altres vegades *proposició*; en llatí, *propositio*). Una consulta al *Diccionari de definicions lul·lianes* (Bonner i Ripoll 2002) ens informa que, segons la *Lògica nova*, una proposició és «materia de silogisme constituta de moltes veres diccions, axí con aquesta proposició: tot animal es substancia» (p. 254). En primer lloc, cal remarcar que les definicions de proverbi i de proposició són properes: tant en la dels *Mil proverbis* com en la de la *Lògica nova*, s'emfasitza la càrrega de veritat que tant el proverbi com la proposició contenen. La diferència entre l'un i l'altra rau més aviat en la seva aplicació: la proposició és «materia de silogisme», és a dir, que pot funcionar com a premissa a partir de la qual construir un sil·logisme. En el proverbi no trobem aquesta funció demostrativa directa en el camp de la lògica. La seva capacitat d'exposar molta doctrina en poques paraules el fa apte per ser utilitzat en camps com la predicació o la disputació (Llull 1928, p. 1), i en general per ser introduït al principi de diferents tipus de parlaments «donant per ells exempli» (Llull 1928, p. 327). Tot i així, no seria difícil de construir sil·logismes a partir de molts dels proverbis inclosos als *Proverbis de Ramon*, i més quan el proverbi pot entrar en el joc de la disputació, ja sigui en l'àmbit de l'apologètica com en el de la discussió de conceptes de la teologia o la filosofia natural, en el qual es requereixen armes demostratives.

Justament, aquest primer terme amb què hem posat en relació el proverbi, es mostra com un dels més productius pel que fa al marcatge de les formes sentencioses. Aquest fet no és casual, ja que la importància que les proposicions adquireixen en el sistema lul·lià a partir de 1290 és un dels canvis bàsics que introdueix l'època ternària.

Els conceptes simples de la fase quaternària cedeixen el seu lloc a les proposicions, gràcies a les quals Llull pot basar les seves demostracions en definicions de conceptes i no, com havia fet fins llavors, en comparacions entre conceptes (Bonner 2007, p. 274-5). Sembla que aquesta transformació, clau per entendre la nova fisonomia de l'Art en la fase ternària, fou inspirada en bona part pel contacte que Llull va mantenir amb els universitaris parisencs durant la seva estada a la capital francesa entre els anys 1287 i 1289. Molts trobaven que els principis en què es basava l'Art a l'època quaternària (constituïts únicament pels components de les figures) eren insatisfactoris, i preferien basar els arguments en «proposicions». Això impulsà Llull a reorientar el seu sistema i féu florir no només les definicions, que, absents en la fase anterior, ara assoliran un paper de màxima importància com a principis de l'Art, sinó també l'extensa tipologia de formes sentencioses que estem estudiant³¹. Tot i així, ja hem vist que l'obra que inaugura aquest gènere, el *Liber propositionum secundum Artem demonstrativam*, forma part de l'etapa quaternària (vegeu l'apartat 3).

Una de les diferències essencials entre les sèries de proposicions (i també algunes altres formes) i les col·leccions de proverbis és que, en general, les primeres incorporen alguna funció o aplicació immediata en la mateixa obra en què s'inclouen (o en una obra molt poc posterior), mentre que les segones actuen més aviat com a repertoris. No és estrictament necessari que la proposició sigui «materia de silogisme», ja que normalment l'ús que Llull en fa és més general que el que estableix la definició citada més amunt³². El més habitual és que la proposició sigui «matèria de qüestió». Una part destacada de les llistes de proposicions van associades a sèries simètriques de qüestions, tal com passa, per exemple, a l'*Arbre de filosofia desiderat*. Les qüestions tenen una funció maièutica: són un mètode d'aprenentatge i revisió dels continguts, i garanteixen la bona assimilació no només de la matèria exposada en un llibre determinat, sinó del procés seguit³³. Moltes vegades, la solució a les preguntes són les pròpies proposicions. D'altra banda, el lligam proposició-qüestió està estretament relacionat amb la combinatòria pròpia de l'etapa ternària. El canvi de paradigma demostratiu que es produeix en el pas de la fase quaternària a la ternària, tal com s'ha assenyalat, comporta la substitució de procediments de tipus comparatiu per la mescla de principis i definicions com a recurs bàsic per exposar la interrelació que existeix entre els diferents nivells de la realitat (Bonner 2007, p. 274-5). D'aquesta manera, les sèries de proposicions són el resultat de la combinació de principis seguint les possibilitats establertes per la Tercera i la Quarta Figura de les Arts ternàries, a vegades amb la participació d'altres conceptes quan l'estudi d'un determinat tema ho requereix. Un altre terme o concepte que segueix la mateixa organització són les condicions, que

³¹ En les p. 71-81 de Bonner i Ripoll 2002, on es llisten les obres rastrejades per confeccionar la recopilació de definicions lul·lianes, es constata clarament la diferència de productivitat definitòria entre la fase quaternària i la ternària.

³² Tot i que en algun cas és efectivament així: vegeu la descripció del *Liber de syllogismis contradictoriis* en l'apartat 4.

³³ Cal no oblidar que l'Art lul·liana és una «tècnica» i que l'objectiu darrer és que el lector n'apregui els ressorts i sigui capaç d'aplicar-la pel seu compte als camps d'estudi que desitgi: «Such a technique was not so much directed to telling people what to think as to presenting a method by which they could on their own arrive at the correct conclusion» (Bonner 2007, p. 293).

apareixen en obres com l'*Art amativa*. Si donem un cop d'ull a les sentències que en aquestes obres apareixen sota aquest rètol, salta a la vista que no hi ha grans diferències amb les llistes de proposicions, i que a més s'estructuren de manera idèntica. El fet que s'anomenin condicions no depèn tant de la forma que adopten sinó del lloc i el sentit que ocupen en l'exposició del material estudiat. Les condicions constitueixen un mètode que Llull utilitza a l'època quaternària per combinar els principis de les Figures mitjançant compartiments de tipus binari (Bonner 2007, p. 67-71), però que encara apareix algunes vegades durant la fase ternària, per bé que ho faci en forma de llista de proposicions. En darrer lloc, un altre terme a tenir en compte dins l'àmbit de la combinatòria és el de *flors*. De fet, quan Llull utilitza aquest mot, introdueix *florilegis* o conjunts de proposicions. Tres de les quatre obres que presenten sèries de sentències amb aquesta etiqueta expliciten aquesta relació³⁴. Tal com passava amb les proposicions i les condicions, les sèries de flors també van associades a llistes de qüestions homòlogues. En la segona part de les *Flors d'amors e flors d'intel·ligència*, Llull estableix que una de les funcions de les flors és justament «soure qüestions» (Llull 1989c, p. 515)³⁵.

Pel que fa al terreny del raonament de tipus lògic o deductiu, encara resten alguns termes per exposar. Molt propers a les proposicions ens trobem les *màximes* (acompanyades a vegades de l'adjectiu *necessarias*), els *problemata* i els *començaments*³⁶. De fet, la màxima és «the term used in medieval discussion of the *Topics* as a frequent ellipsis for *maxima propositio*. Boethius calls these maxims “principal” since there is nothing which is better known (*notius*) than they» (Bonner 2007, p. 215). Són un tipus de proposicions o principis, doncs, anteriors a qualsevol altra afirmació i sovint serveixen per provar altres proposicions. Tot i aquesta distinció, sembla que Llull, a vegades, usi els termes *proposició* i *màxima* de manera indiscriminada: és significatiu que en el *Coment del dictat* anomeni proposicions les unitats hipotètiques formades per aquests díctics, i en canvi, en el *Tractatus compendiosus de articulis fidei catholicae* les anomeni *maximas necessarias*. Per acabar-ho de complicar, en una autoreferència que apareix en la *Disputatio fidei et intellectus*, Llull menciona aquest tractat amb el títol *Liber de propositionibus*³⁷. Per la seva banda, els *començaments* o *principia* tenen un sentit molt similar al de la màxima, amb la particularitat que en les obres que apareixen van associats, no només a sèries simètriques de qüestions, sinó també a sèries de conseqüències o conclusions. L'editor

³⁴ Són el *Liber de consilio*, el *Liber de investigatione actuum divinarum rationum* i el *Liber de praedestinatione*, escrits el 1304 l'un rere l'altre. A tall d'exemple, en el segon opuscle es llegeix: «Distinctio ista est de floribus [...]. Et ipsos deducimus per propositiones necessarias, in quibus significatum est, unum cum aliis combinando, quod divinae rationes necessario habent actus» (Llull 1982b, p. 258). Per a més detalls, vegeu l'apartat 4.3.

³⁵ Cal precisar que cap dels tres termes analitzats fins ara implica forçosament l'aparició de la forma sentenciosa, malgrat que, evidentment, tots ells tenen una forta tendència a presentar-se sota aquesta manifestació.

³⁶ En el *Liber disputationis Petri et Raimundi* (1311) apareix el terme *notabilia* aplicat a una sèrie de màximes o proposicions sobre l'honor, tema de la secció tercera. El fet que sigui l'únic cas fa pensar en una innovació de l'editor Lefèvre d'Étaples (vegeu el comentari d'aquesta obra, p. 20-1 i n. 20).

³⁷ Les autoreferències de les obres de Llull es poden consultar a la Llulldb seleccionant la fitxa de l'obra en què es troben.

de Llull 2003 (p. xxviii) assenyala que els començaments tenen forma de *proposició categòrica* i les conseqüències de *proposició hipotètica*³⁸. En darrer lloc, en l'obra de Llull els *problemata* van molt lligats a les proposicions. De fet, en dues de les tres obres en què ens els hem trobat, els dos termes funcionen gairebé com a sinònims³⁹. Els *problemata* també apareixen en una obra de predicació, el *Liber praedicationes contra iudaeos*, on es combinen amb autoritats de l'Antic Testament i preceptes de la llei mosaica (vegeu l'apartat 4.5). Segons Cabré 2000, per a Llull un «problema» és una «proposició del tipus “Deus est ens, quod extra se non indiget aliquo”, acceptable per a qualsevol creient en una de les tres fes majors» (p. 15).

Un capítol a part és el de les *definicions*, ben estudiat per Bonner i Ripoll 2002. Les definicions constitueixen un element cabdal en la fase ternària de l'Art. No només es defineixen els principis bàsics de l'Alfabet sinó també altres components destacats com les Cent Formes. En les p. 71-80 del treball tot just citat hi ha una llista de les obres que contenen sèries de definicions d'alguns d'aquests elements. Les obres que inclouen definicions dels Principis de la Primera i la Segona Figura són moltes, i si les haguéssim d'incloure en el nostre cens l'allargaríem innecessàriament. Tot i així, no s'ha de bandejar el terme, ja que les definicions entren en el joc de la combinatòria i, com en el cas de l'*Arbre de filosofia d'amor*, a vegades es troben definicions compostes que relacionen els principis de l'Art amb altres conceptes, en aquest cas l'amor (Llull 1935, p. 75-77).

Finalment, hauríem de referir-nos breument als termes propis del pensament analògic. La concurrència d'aquests termes per designar formes sentencioses se circumscriu a uns casos molt concrets. En primer lloc, trobem el singular cas del *Llibre d'amic e amat*. Tradicionalment, a les unitats que el componen se'ls ha anomenat *versicles*, tot i que Llull s'hi refereix com a «verses» (Llull 2009, p. 429). Ara, des del punt de vista de l'etiquetatge retòric, Llull utilitza les expressions *metàfores morals* i *exemplis abreujats* per caracteritzar-les. La segona li és inspirada per la pràctica dels «sufies», els quals «han paraules d'amor e exemplis abreujats e qui donen a home gran devoció» (Llull 2009, p. 427), i especifica que requereixen exposició. El fet que els versicles també siguin metàfores indica la necessitat de fer-ne una lectura en clau al·legòrica. En canvi, en la divisió de l'*Arbre de filosofia d'amor*, Llull explica que parlarà «per semblances» (Llull 1935, p. 72) i especifica els significats de l'amic, l'amat i les altres figures al·legòriques que apareixen en l'obra. En l'«Arbre exemplifical» el terme semblança també s'aplica al proverbi, pel fet que n'hi ha alguns que, com a condensació del recontament, inclouen elements inanimats personificats i una acció

³⁸ Les conseqüències adopten una estructura formada per antecedent i conseqüent, en el fons bastant similar a les proposicions del *Dictat* (vegeu la descripció d'aquest text, p. 22-3), tot i que en aquest darrer cas Llull utilitzi «començaments» pretesament falsos per demostrar la inconveniència de les conseqüències que se'n desprenen.

³⁹ Es tracta del *Liber de consilio* i el *Liber in quo declaratur quod fides sancta catholica est magis probabilis quam improbabilis*. En la introducció a la secció «De floribus» de la primera obra, Llull diu el següent: «In parte ista tractabimus flores, unum cum alio miscendo. Et dabimus doctrinam ad faciendum problemata, ut sint termini, ad quos secretus consiliarius recurrat in dando consilium domino suo; quoniam problemata sunt propositiones necessariae, multa secreta significantia» (Llull 1982a, p. 134); en el cas de la segona obra, ja hem vist a l'apartat 4.4 que inclou una llista de «centum problematibus siue propositionibus per se notis» (Llull 1978, p. 354).

mínima (vegeu n. 3). A més, en l'«Arbre exemplifical» el proverbi s'inclou dins la categoria *exemple*, mentre que posteriorment, tal com queda reflectit en la *Rhetorica nova*, els dos recursos queden ben diferenciats.

Així doncs, és ben visible que el proverbi lul·lià és un gènere amb interseccions diverses. D'una banda, amb una sèrie de formes pròpies del raonament lògic i deductiu, de les quals sovint en manlleva estructures i funcions (proposicions, condicions, flors, màximes, *problemata*, començaments, definicions); de l'altra, amb les altres modalitats exemplars que es poden situar dins l'àmbit del pensament analògic, amb les quals molt sovint comparteix recursos formals i intencionalitat (metàfores, exemples, semblances). Aquest fet, al costat dels diferents trets formals que hem anat exposant, implica que el proverbi adopti formulacions molt variables segons el caràcter i la natura de l'obra en què s'insereix. Així, hem vist proverbis que no són més que definicions de conceptes, altres que actuen com a principis d'un determinat tema, molts que contenen una lliçó de tipus «natural» o «moral»; n'hi ha que expliquen una història de manera molt condensada, que transmeten un diàleg molt essencialitzat entre dos personatges o que inclouen imprecacions o exclamacions; també n'hi ha que són exhortacions directes al lector, consells o advertiments, alguns escrits en prosa i altres en vers. I així en podríem enumerar algunes classes més.

Després d'haver constatat l'existència d'aquesta variabilitat, però, sorgeix la necessitat de penetrar una mica més en aquest àmbit de la producció lul·liana per tal de precisar amb més solvència una sèrie de problemes que aquest estudi tan sols ha començat a plantejar: a) quines són les particularitats específiques del proverbi respecte totes les altres formes descrites; b) quins són els criteris seguits per Llull, si n'hi ha, per distingir entre una i altra forma; c) quines formes i estructures tenen incidència en la redacció dels proverbis, i per tant són pertinents per al seu estudi i quines són més descartables; d) quin és el públic potencial de cada col·lecció de proverbis, en quins formats i en quines condicions es van transmetre, i com afecta tot plegat la seva forma... També caldria observar d'una manera més aprofundida quina influència tenen les característiques i els components propis de cada etapa del pensament de Llull en la concreció de les formes sentencioses, especialment les de la darrera fase. I sobretot cal contextualitzar l'anàlisi interna del proverbi lul·lià en la tradició vigent al seu temps (tant pel que fa al terreny de l'aforística lògica com pel que fa referència al de l'exemplar i sapiencial), tractar d'establir quin grau de connexió hi ha i, en cas d'haver-n'hi, descriure les innovacions més destacades que Llull introdueix. El desenvolupament de les qüestions indicades amb els imprescindibles treballs de contextualització dibuixen el mapa de la meua tesi doctoral en projecte, de la qual el present treball de màster ha estat el pròleg.

BIBLIOGRAFIA CITADA

ABREVIATURES

EL	cf. SL
ENC	«Els Nostres Clàssics», Barcelona: Barcino, a partir de 1924.
MOG	<i>Beati Raymundi Lulli Opera</i> . 10 vols., Magúncia: Häffner, 1721-1740. [Reimpressió: Frankfurt: Minerva Verlag, 1965].
NEORL	Nova Edició de les Obres de Ramon Llull. Palma: Patronat Ramon Llull, a partir de 1990.
OE	LLULL, Ramon, <i>Obres essencials</i> , 2 vols. Eds. Joaquim Carreras i Artau; Miquel Batllori; Tomàs Carreras i Artau; Jordi Rubió i Balaguer <i>et alii</i> . Barcelona: Selecta, 1957-1960.
ORL	LLULL, Ramon, <i>Obres Originals de Ramon Llull</i> . 21 vols., Palma, 1906-1951. Edició facsímil: Palma, Miquel Font, 1987-1989.
OS	LLULL, Ramon, <i>Obres selectes</i> . Ed. Antoni Bonner, 2 vols. Palma: Moll, 1989. [Original: <i>Selected Works of Ramon Llull</i> , Princeton University Press, 1985].
ROL	Raimundi Lulli Opera Latina (I-V, Palma: Maioricensis Schola Lullistica - Consejo Superior de Investigaciones Científicas). A partir de VI (1975), Corpus Christinanorum. Continuatio Medievalis. Turnhout: Brepols.
ROL SL	Raimundi Lulli Opera Latina. Subsidia Lulliana. Dins Corpus Christinanorum. Continuatio Medievalis. Turnhout: Brepols.
SL	<i>Studia lulliana</i> abans <i>Estudios Lulianos</i> . Palma: Editorial Moll.
TOLRL	Traducció de l'Obra Llatina de Ramon Llull. Turnhout - Santa Coloma de Queralt: Brepols - Obrador Edèndum. A partir de 2006.

TEXTOS I ESTUDIS

ARAGÜÉS ALDAZ, José (1996). «“Exempla inquirere et invenire”. Fundamentos retóricos para un análisis de las formas breves lulianas», *La literatura en la época de Sancho IV. Actas del Simposio de 1994*, ed. Carlos Alvar i José Manuel Lucía Megías. Universidad de Alcalá de Henares, p. 289-311.

ARBONA PIZÁ, Miquel (1976). «Los exemplis en el “Llibre de Evast e Blanquerna”», *EL* 20, p. 53-70.

BADIA, Lola; Joan SANTANACH i Albert SOLER (en premsa). «Ramon Llull», *Història de la Literatura Catalana*. Barcelona: Edicions 62.

BONNER, Anthony (2007). *The Art and Logic of Ramon Llull. A User's Guide*. Leiden - Boston: Brill. «Studien und Texte zur Geistesgeschichte des Mittelalters», 95.

BONNER, Anthony; Maria Isabel RIPOLL (2002). *Diccionari de definicions lul·lianes / Dictionary of Lullian Definitions*. Barcelona - Palma de Mallorca: Universitat de Barcelona - Universitat de les Illes Balears. «Col·lecció Blaquerna», 2.

CABRÉ, Lluís (2000). «Homilètica lul·liana: context i públic a l'ombra de l'Art», *SL* 40, p. 3-22.

CABRÉ, Lluís; Marcel ORTÍN i Josep PUJOL (1988). «“Conèixer e haver moralitats bones”. L'ús de la literatura en l'“Arbre exemplifical” de Ramon Llull», *EL* 28, p. 139-167.

GISBERT, Eugènia (2004). «*Metaforice loquendo*: de l'analogia a la metàfora en els *Començaments de medicina* de Ramon Llull», *SL* 44, p. 17-52.

HAUF, Albert G. (2002) «Sobre l'*Arbor exemplificalis*», *Arbor Scientiae: der Baum des Wissens von Ramon Lull. Akten des Internationalen Kongresses aus Anlass des 40-jährigen Jubiläums des Raimundus-Lullus-Instituts der Universität Freiburg i. Br.*, ed. Fernando Domínguez Reboiras, Pere Villalba Varneda i Peter Walter, *ROL SL* 1, p. 303-342.

HILLGARTH, J. N. (2001). *Diplomatari lul·lià: documents relatius a Ramon Llull i a la seva família*, trad. L. Cifuentes. Barcelona - Palma de Mallorca: Universitat de Barcelona - Universitat de les Illes Balears. «Col·lecció Blaquerna», 1.

LLINARÈS, Armand (1987). «Les singes, le ver luisant et l'oiseau», *Romania* 108, p. 97-106.

LLULLDB. Base de Dades Ramon Llull: <http://orbita.bib.ub.es/llull/>.

LLULL, Ramon (1722). *Liber propositionum secundum Artem demonstrativam compilatus*. MOG, III, Int. viii, p. 503-563.

LLULL, Ramon (1728). *Ars inventiva veritatis*. MOG, V, Int. i, p. 1-211.

LLULL, Ramon (1928). *Proverbis de Ramon. Mil proverbis. Proverbis d'ensenyament*. Ed. Salvador Galmés. ORL, XIV.

LLULL, Ramon (1933). *Art amativa. Arbre de filosofia desiderat*. Ed. Salvador Galmés. ORL, XVII.

LLULL, Ramon (1935). *Llibre d'intenció. Arbre de filosofia d'amor. Oracions e contemplacions del enteniment. Flors d'amors e flors d'entelligència. Oracions de Ramon*. Ed. Salvador Galmés. ORL, XVIII.

LLULL, Ramon (1936). *Rims. Tom I*. Ed. Salvador Galmés i Ramon d' Alòs-Moner. ORL, XIX.

LLULL, Ramon (1953). *El libro de la «Nova geometria» de Ramon Lull*. Ed. José M.ª Millás Vallicrosa. Barcelona: Asociación para la Historia de la Ciencia Española.

LLULL, Ramon (1957a). *Arbre de ciència*. Ed. Tomàs i Joaquim Carreras Artau. OE, I, p. 547-1046.

LLULL, Ramon (1957b). *Mil proverbis*. Ed. Antoni Comas. OE, I, p. 1251-1269.

LLULL, Ramon (1961). *Liber de praedicatione*. Ed. Abraham Soria Flores. ROL, III.

LLULL, Ramon (1975a). *Liber contradictionis*. Ed. Hermogenes Harada. ROL, VII, p. 127-158.

LLULL, Ramon (1975b). *Liber de syllogismis contradictoriis*. Ed. Hermogenes Harada. ROL, VII, p. 159-198.

LLULL, Ramon (1975c). *Sermones contra errores Averrois*. Ed. Hermogenes Harada. ROL, VII, p. 237-262.

LLULL, Ramon (1978a). *Liber in quo declaratur quod fides sancta catholica est magis probabilis quam improbabilis*. Ed. Helmut Riedlinger. ROL, VI, p. 319-173.

LLULL, Ramon (1978b). *Liber de possibili et impossibili*. Ed. Helmut Riedlinger. ROL, VI, p. 375-466.

LLULL, Ramon (1978c). *Proverbis de Ramon*. Ed. Sebastián Garcías Palou. Madrid: Editora Nacional.

LLULL, Ramon (1982a). *Liber de consilio*. Ed. Louis Sala-Molins. ROL, X, p. 101-235.

LLULL, Ramon (1982b). *Liber de investigatione actuum divinarum rationum*. Ed. Louis Sala-Molins. ROL, X, p. 237-346.

LLULL, Ramon (1982c). *Liber de praedestinatione et libero arbitrio*. Ed. Louis Sala-Molins. ROL, X, p. 347-411.

LLULL, Ramon (1984). *Liber praedicationis contra Iudaeos*. Ed. Alois Madre. ROL, XII, p. 1-78.

LLULL, Ramon (1987). *Summa sermonum*. Ed. Fernando Domínguez Reboiras i Abraham Soria Flores. ROL, XV.

LLULL, Ramon (1988). *Liber disputationis Petri et Raimundi*. Ed. Michel Senellart. ROL, XVI, p. 1-30.

LLULL, Ramon (1989a). «Ambient històric i vida de Ramon Llull», «El pensament de Ramon Llull», «La influència de Llull: història del lul·lisme». OS, I, p. 3-88.

LLULL, Ramon (1989b). *Fèlix o Llibre de meravelles*. Ed. Anthony Bonner. OS, II, p. 7-393.

LLULL, Ramon (1989c). *Flors d'amors e flors d'intel·ligència*. Ed. Anthony Bonner. OS, II, p. 497-537.

LLULL, Ramon (1991). *Art abreujada de preïcació*. Ed. Abraham Soria Flores, Fernando Domínguez i Michel Senellart. ROL, XVIII, p. 50-154.

LLULL, Ramon (1993). *Tractatus compendiosus de articulis fidei catholicae*. Ed. Fernando Domínguez Reboiras. ROL, XIX, p. 457-504.

LLULL, Ramon (1995a). *Llibre d'amic i amat*. Ed. Albert Soler. ENC B,13.

LLULL, Ramon (1995b). *Liber ad probandum aliquos articulos fidei catholicae per syllogisticas rationes*. Ed. Jordi Gayà Estelrich. ROL, XX, p. 439-485.

LLULL, Ramon (2000). *Arbor scientiae*. Ed. Pere Villalba Varneda. ROL, XXV.

LLULL, Ramon (2003). *Començaments de filosofia*. Ed. Fernando Domínguez Reboiras. NEORL, VI.

LLULL, Ramon (2005). *Doctrina pueril*. Ed. Joan Santanach i Suñol. NEORL, VII.

LLULL, Ramon (2006). *Retòrica nova*. Ed. Josep Batalla, Lluís Cabré i Marcel Ortín. TOLRL, 1.

LLULL, Ramon (2008a). *Llibre de virtuts e de pecats*. Ed. Fernando Domínguez Reboiras. NEORL, I (2a edició).

LLULL, Ramon (2008b). *El fantàstic. La ciutat del món*. Ed. Lola Badia. TOLRL, II.

LLULL, Ramon (2009). *Romanç d'Evast e Blaquerna*. Ed. Joan Santanach i Albert Soler. NEORL, VIII.

PRING-MILL, Rober D.F. (1976). «Els “recontaments” de l’*Arbre exemplifical* de Ramon Llull: la transmutació de la ciència en literatura», *Actes del Tercer Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*. Oxford: Dolphin, p. 311-323.

RUBIÓ I BALAGUER, JORDI (1985). *Ramon Llull i el lul·lisme*. Barcelona: Generalitat de Catalunya - Publicacions de l’Abadia de Montserrat. «Obres de Jordi Rubió i Balaguer, II».

TAYLOR, Barry (1995). «Some Complexities of the “exemplum” in Ramon Llull’s “Llibre de les bèsties”», *The Modern Language Review* 90, p. 646-658.

YSERN I LAGARDA, Josep-Antoni (1999). «“Exempla” i estructures exemplars en el primer llibre del “Fèlix”», *SL* 39, p. 25-43.